

De Takkeling

Twaalfde jaargang (2004) nummer 2

Werkgroep Roofvogels Nederland

11110

Werkgroep Roofvogels Nederland

De Takkeling is een uitgave van de stichting Werkgroep Roofvogels Nederland (WRN). De WRN is een landelijke werkgroep die de belangen behartigt van de Nederlandse roofvogels. Naast activiteiten als het geven van voorlichting en het stimuleren van maatregelen voor een efficiënte roofvogelbescherming, voert de WRN gestandaardiseerd onderzoek uit naar de ecologie van de in ons land voorkomende soorten.

Bestuur

Voorzitter: Hanneke Sevink (ad interim)
Ledenadministratie: Sake de Vlas (sakedevlas@wanadoo.nl)
Penningmeester: (vacant, Rob Bijlsma ad interim)
Leden: Rob van Swieten, Willie Spieker, Roel Zijlstra
Redactie: Rob Bijlsma
Drukwerk: 'Pet, Hoogeveen

(Redactie)adres: Doldersummerweg 1, 7983 LD Wapse. Artikelen voor De Takkeling graag op flop (WP6.0 of hoger) of per email (zie hieronder), stuur voor de zekerheid ook een uitdraai op!

Ledenadministratie: Sake de Vlas, Heiakkers 3, 9463 TN Eext (sakedevlas@wanadoo.nl)
Opzegging lidmaatschap: vóór 1 december bij Sake de Vlas (sakedevlas@wanadoo.nl)
Telefoon (Hanneke Sevink): 035-5417523
Email: werkgroep.roofvogels.nederland@wxs.nl
Website: <http://members.lycos.nl/wrn>
Winkel (Roel Zijlstra): email: rhz@wanadoo.nl (zie website voor prijzen)

U kunt onze activiteiten steunen door lid te worden van de WRN. U ontvangt dan drie maal per jaar de Takkeling (februari, juni en oktober). De minimale jaarlijkse bijdrage is Euro 12,-; meer is welkom.

U kunt lid worden door uw bijdrage over te maken op postgiro 76284 t.n.v. Werkgroep Roofvogels Nederland te Ens, o.v.v. "nieuw lid".

Foreign subscription is Euro 15,- per year (3 issues) to be paid in cash.

Tekening omslag door Ulco Glimmerveen (Man Bruine Kiekendief boven wegduikende prooi)

ISSN 1380 - 3735

De Takkeling

Twaalfde jaargang (2004) nummer 2

Werkgroep Roofvogels Nederland

Eerstejaars vrouwtje Sperwer bezig met plukken van een kauwtje, Dieren, 10 januari 2004 (Tim van Nus). De foto werd zonder schuiltent genomen van een afstand van minder dan 50 cm.
First-year female Sparrowhawk plucking jackdaw; the picture was taken from within 50 cm, without any concealment on the photographer's part.

Voorwoord

Op het moment dat deze Takkeling bij u op de deurmat ploft, is een deel van de roofvogels al uitgevlogen. Onvoorstelbaar zo snel als een broedseizoen voorbij suist: het is altijd eindeloos wachten op de definitieve verdwijning van de winter en zijn nasleep, om vervolgens tijd te kort te komen om balts, eileg en jongenproductie bij te houden en te genieten van de voorjaarsluchten en -geluiden. De eerste berichten uit het veld zijn wisselend. Zo was het uitermate mager in Drenthe, delen van Friesland, Limburg en op de Veluwe: veel paren niet broedend, late start van de eileg, lange pauzes tijdens eileg, relatief kleine legfels, veel sterfte onder nestjongen, atypische prooien op de nesten. Maar Jan van Dijk meldde voor Zwolle en omgeving juist heel behoorlijke broedresultaten. Aan het eind van het jaar weten we meer...

Bij dit alles is het goed te beseffen hoe verwend we zijn met onze roofvogels. Al gaat het niet overal even goed, en hebben sommige soorten het ronduit moeilijk, het is toch een reuzenverschil met zo'n 30-40 jaar geleden. Veel lezers van De Takkeling zullen die periode niet aan den lijve hebben meegemaakt (want nog niet geboren, of te jong). Hoe het was wordt in deze Takkeling uit de eerste hand opgetekend door Theo van Lent. Vanaf 1965 verkende hij samen met enkele vrienden als scholier vanuit Amsterdam - op de fiets - de Utrechtse Heuvelrug van Hilversum tot aan Veenendaal. Dat hij in de eerste jaren slechts een handjevol Haviken kon vaststellen, en geen enkele Buizerd of Sperwer, zal door de huidige generatie roofvogelaars misschien met ongeloof worden bekeken. Toch was dat werkelijk zo. Omdat Theo indertijd nauwgezet alle waarnemingen optekende, en ter plekke van tekeningen en foto's voorzag, is het bijna een halve eeuw na dato mogelijk gedetailleerd verslag te doen van die periode. Inclusief de hartkloppingen bij het zien van een vrouwtje Havik op het nest. Het is daarmee een belangrijk tijdsdocument. Zouden er nog meer van dergelijke goudmijntjes in dagboeken bestaan? Wij horen dat graag!

Van een geheel andere orde: Sake de Vlas heeft een grote inspanning geleverd om de ledenadministratie onder controle te krijgen. Tot onze schrik zagen we dat een fors deel van onze leden de contributie niet heeft betaald (zie volgende pagina). Beste mensen, om de zaak draaiende te houden (kosten verbonden aan Takkeling, verzending en informatievoorziening) is jullie bijdrage essentieel. Alle extra rompslomp kost veel tijd die afgaat van belangrijkere zaken als veldwerk. Wij kijken liever naar roofvogels dan dat we mensen achter de vodden zitten.

Terwijl ik dit schrijf, probeert een mannetje Buizerd een groene kikker uit mijn ven te scheppen. Bij gebrek aan muizen en konijnen moet hij zich wagen aan minder profijtelijke prooien (een paar dagen geleden zelfs een sprinkhaanzanger). Hopelijk heeft u vergelijkbaar mooie momenten meegemaakt. Of anders: zak tijdens uw vakantie onderuit en neem de tijd om op uw gemak roofvogels (en alles wat er omheen zit) te observeren. Wij wensen u veel kijkplezier!

Van de ledenadministratie

In november 2003 heb ik de ledenadministratie van de Stichting Werkgroep Roofvogels Nederland op me genomen. Al snel bleek dat er “enig achterstallig onderhoud” was. Er is hard gewerkt om dat ongedaan te maken, waarbij de nodige fouten optraden (waarvoor excuses). Ach, als beginnend administrateur mag je wel eens goed fout zitten... De ellende is dat het zoveel nawerk geeft. Zo zijn de acceptgirokaarten voor 2004 verstuurd zonder naam- en adresgegevens (ik ging er vanuit dat iedereen zijn naam en adres zou invullen, maar dat was wat naïef gedacht). Dat heb ik geweten. De acceptgiro's voor 2005 zullen daarom keurig voorzien zijn van de noodzakelijke gegevens; deze worden met Takkeling 3 van 2004 verzonden.

Toch denk ik dat een paar algemene regels aandacht verdienen.

1. Het lidmaatschap van de WRN loopt per kalenderjaar. Dat houdt in dat een eventuele opzegging vóór 31 december van het lopende jaar binnen moet zijn. Dat kan niet anders want in het begin van januari gaan de adresgegevens naar de drukker die ook de verzending van de Takkeling regelt. Dan moeten wij een schatting kunnen maken van het aantal Takkelingen dat gedrukt moet worden. Maak uw lidmaatschapsgeld alstublieft zo snel mogelijk over!
2. Wanneer uw bijdrage niet binnen is, wordt de eerste Takkeling van het nieuwe jaar niet verstuurd naar uw adres. Wel krijgt u een herinnering waarbij de extra portokosten in rekening worden gebracht. De minimumdonatie is dan niet € 12,00 maar € 13,60.
3. Wanneer dan nog niet betaald wordt, worden uw gegevens uit het ledenbestand gehaald. (Het is natuurlijk een manier om van het donateurschap af te komen maar het is niet zo netjes!)
4. Stuur adresmutaties e.d. naar de administratie (adres hieronder). Dat geeft de minste kans op fouten.

Nog twee punten wil ik onder uw aandacht brengen:

- a. Wanneer u een fout vindt in de administratie: meld het dan bij onderstaande!
- b. Er zijn eind april ruim 600 brieven (!) de deur uitgegaan naar mensen die hun lidmaatschap nog niet hadden voldaan voor 2004 (inclusief enkele die dat wel deden maar vanwege fouten onzerzijds abusievelijk de aanmaning kregen; excuses daarvoor). Op een totaal van bijna 1900 leden is dat bijna 32%. Wel heel erg veel!

Ik heb in die brief gezegd dat de € 212,80 die we kwijt waren aan portokosten “sneugeld” was. Een lid uit Groningen heeft zich dat aangetrokken en dat bedrag als extra donatie overgemaakt (Je bent een kanjer Joke!)

Met een vriendelijke groet, namens de WRN:

Sake de Vlas, Heiackers 3, 9463 TN Eext (0592-263576)

Email: sakedevlas@wanadoo.nl

Trek van Wespddieven *Pernis apivorus* in Frankrijk juli 2003

Hannah Jansen

Al vanaf de zomer speelde ik met het idee een stukje te schrijven over mijn belevenissen op vakantie in Frankrijk afgelopen jaar. Toen ik het artikel las van Herman en Annemarie Nuijen in de *Takkeling* 11 (3): 192-193, besloot ik om het ook te doen.

De tweede helft van juli 2003 verbleven wij op een camping bij Barbières, niet ver van Valence, aan de voet van de Franse Alpen. Het was de afgelopen zomer en dus erg heet, vrijwel dagelijks meer dan 40 graden Celcius. Meteen na aankomst zagen wij de enorme hoeveelheid en de vele soorten vlinders, die zich alleen al op de camping bevonden. In totaal hebben we wel 30 soorten vlinders kunnen onderscheiden. Ook zagen we de eerste dag al een aantal roofvogels in de buurt van de camping.

Ik ben een beginnend 'roofvogelaar' en dus nog niet zo goed in het determineren van de verschillende roofvogels die ik zie. Dagelijks zagen we op de camping of vanuit de auto veel roofvogels, zoals Buizerd, Torenvalk, Blauwe Kiekendief en Zwarte en Rode Wouw. Dit gebeurde als we onderweg waren met de auto of als we er speciaal met als doel roofvogels te zien, op uit gingen. Alle kinderen waren inmiddels ook getraind om roofvogels te spotten in de lucht of elders. Op een gegeven moment waren we zo verwend, dat we alleen nog stopten als het om een bijzondere situatie ging: als een vogel dichtbij was, als er meer dan één was, et cetera. Zo hebben we op een gegeven moment lang staan kijken naar vier jonge valken vergezeld door een ouder, die waarschijnlijk in de buurt van hun nest aan het spelen en cirkelen waren. Ook zagen we eens dat twee valken afvlogen op een buizerd, die in een boomtop zat. Een van de valken ging achter de buizerd aan en verjoeg hem uiteindelijk. Vermoedelijk was hun nest in de buurt, maar dat hebben we niet gezien. De gier die op de schoot van mijn dochter ging zitten in Le Jardin aux Oiseaux bij Upie mag in dit verhaal niet ontbreken.

De nachten waren ook boeiend. Vaak gingen we, in plaats van te slapen, luisteren naar de uilen die dan te horen waren. Zo hebben we een Oehoe, Bosuil, Steenuil, Ruigpootuil, Ransuil en een Dwergooruil alleen op basis van hun geluiden kunnen determineren (met behulp van een vogel cd-rom en de laptop die we bij ons hadden). Enkele nachten was het een kakofonie van uilengeluiden. Omdat we aan de voet van de bergen vertoefden, of eigenlijk omgeven waren door bergen, kon je de verschillende geluiden om je heen goed horen. Links en rechts en hoog en laag en ook dat de geluiden zich verplaatsten, bijvoorbeeld naar elkaar toe. Ook hebben we een uil rondom onze hoofden horen vliegen, maar hem helaas niet kunnen zien. Al met al een prachtige, spannende ervaring.

En dan nu naar de Wespendienven... Ongeveer een week voor ons vertrek zagen we boven de camping een groep van 16 roofvogels vliegen. Ze waren nogal donker, redelijk groot en met brede gevingerde vleugels. Ze zagen er allemaal min of meer hetzelfde uit. Maar het was moeilijk te zeggen om welke soort het ging. Niet eerder hadden wij zo'n grote groep roofvogels gezien. Na een minuut of tien gingen ze er allemaal tegelijk vandoor in dezelfde richting. Diezelfde avond gingen we in de buurt op zoek naar roofvogels en kwamen we terecht bij een steengroeve - uiteraard verboden terrein. Meteen al zagen we in de lucht een enorme hoeveelheid roofvogels vliegen, cirkelen, duikelen en zweven. Hoe langer we keken, des te meer vogels er te zien waren. Het leken dezelfde als die we boven de camping zagen, maar dit keer waren het er meer dan 200. Er zaten grotere en kleinere bij, maar allemaal min of meer dezelfde soort vogels. We dachten vooral aan buizerds, maar nog nooit hadden we gehoord of gelezen dat die in zulke grote aantallen samen vlogen. Ook dachten we aan wespendienven of zwarte wouwen. Een Frans boertje dat langs kwam, zei tegen ons dat het allemaal kraaien waren. Inderdaad waren er ook veel kraaien op die plek, maar die zagen er beduidend anders uit en vlogen veel lager en maakten een heel ander geluid. Na ongeveer een uur waren de meeste roofvogels doorgevlogen in westelijke richting (dus van de Alpen vandaan) en gingen wij terug naar de camping.

Aldaar ben ik gaan zoeken in de literatuur die we bij ons hadden en daar vond ik hopelijk het verlossende antwoord (in *Roofvogels en Uilen* van J. Nicolai, pagina 38- 40): groepsgewijs reizen van wespendienven! Alle beschrijvingen die ik vervolgens over deze soort vond, waren van toepassing op onze waarnemingen. Behalve dat de trek van wespendienven naar het zuiden eigenlijk pas een maand later plaats vindt. De foto van Hans Kleine Koerkamp in de *Takkeling* 11 (3): 193, had van ons kunnen zijn. Ook op de dagen erna, altijd aan het eind van de middag of begin van de avond, zagen we op diezelfde plek grote groepen roofvogels rondvliegen, die leken op de eerdere observaties. Af en toe waren er aan het begin van onze waarneming 'slechts' enkele tientallen te zien, maar al gauw waren het er weer honderd of een veelvoud daarvan. Na een poosje, misschien 20 minuten, waren ze bijna allemaal verdwenen, maar een enkele keer kwamen ze even later weer terug, hoewel dan in kleinere getale.

Al met al een ongelooflijke ervaring, waar helaas een einde aan kwam omdat we weer terug naar Nederland moesten.

Adres: Ruyschstraat 28^{HS}, 1091 CC Amsterdam.

Het ringen van Wespendienven *Pernis apivorus*

Edward Sliwinski

De aandacht voor (het onderzoek naar) roofvogels in onze vogelwerkgroep (IVN-VWG Oss en omstreken) neemt hand over hand toe. Het zijn dan ook erg leuke beesten waar van alles aan te onderzoeken valt. Een paar jaar geleden zijn we ons meer gaan richten op de Wespendief. Er waren wel aanwijzingen dat in onze omgeving Wespendienven voorkomen, maar het definitieve bewijs dat ze ook echt broeden in Herperduin of de Maashorst moest nog worden geleverd.

Aanpak

Vanwege de heimelijke leefwijze is de Wespendief één van de moeilijkste roofvogels-oorten om te onderzoeken. Een speciale aanpak is daarom vereist. Het beste is om te speuren naar Wespendienven vanaf een hoog punt. Vandaar dat we tegenwoordig ieder broedseizoen een paar keer gebruik maken van de uitkijktoren in Herperduin. In de Maashorst kan dat niet en daarom gaan we daar op open plekken staan om de vlieg-routes van Wespendienven in kaart te brengen. De beste aanwijzing voor de nestlocatie zijn vluchten van prooidragende exemplaren. Maar, omdat Wespendienven meesters zijn in het verbergen van hun nesten, wordt van de waarnemers het uiterste gevergd. Hiervan volgt zo dadelijk een voorbeeld.

Historie

In 2002 werden de eerste nesten gevonden. Leden van de Vogelwacht Uden hadden de primeur. Zij vonden een legsel van twee eieren in een oud buizerdnest. Uiteindelijk zijn hier twee jongen uitgevlogen. Het tweede nest bevond zich bij het beekdal bij Nistelrode en werd gevonden doordat er op de Kanonsberg prooidragende vogels waren waargenomen. Hier vloog één jong uit. Het derde nest werd aangetroffen in Herperduin met twee jongen op de rand. Eén ervan heeft nog mooi op de foto in de krant gestaan. Er zijn sterke aanwijzingen dat er vorig jaar ook succesvol is gebroed in de Maashorst in de omgeving van het militaire kamp. In 2002 werden in heel Brabant succesvolle nesten van wespendienven gevonden. Waarschijnlijk was het voor onze provincie dus een erg goed jaar.

Klimmen en ringen

Tot op heden werd er door ons niet bij de nesten geklommen om de jongen te ringen en te onderzoeken. Omdat over Wespendienven zo ontzettend weinig bekend is, besloten we om in het vervolg van deze regel af te wijken. Met Gerard Müskens uit Nijmegen werd afgesproken dat hij de jongen in de door ons gevonden nesten zou wegen, meten en ringen. Op zaterdag 28 juni werd er door een groot aantal waarnemers van de vogelwerkgroepen van Oss en Uden gepost in de Maashorst. Eén broed-geval was al bekend; het nest in het beekdal bij Nistelrode werd opnieuw gebruikt. Ook in de omgeving van de Snippenjacht in Herperduin waren weer Wespendienven gesignaleerd. Een nest was echter (nog) niet gevonden.

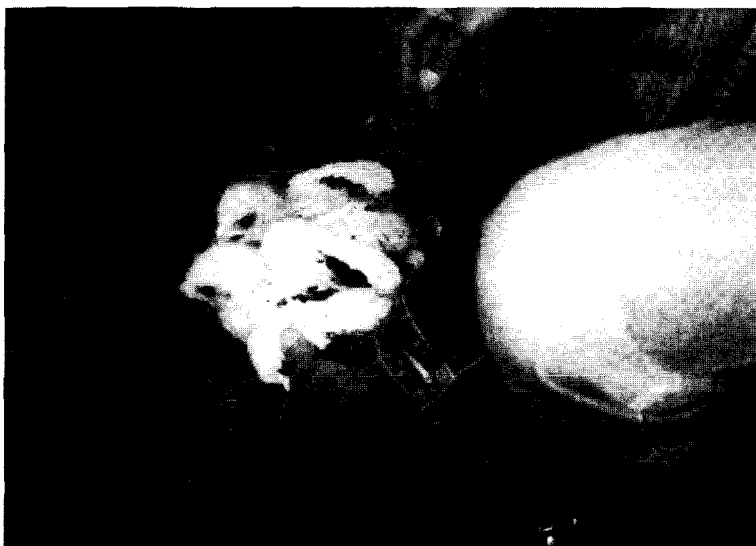
Tijdens de nabespreking van het posten in het bezoekerscentrum van Slabroek bleek dat er heel wat Wespindieven waren gezien. Vooral boven de bossen van Udenoord en de omgeving van de Schaijkse Hei waren prachtige waarnemingen gedaan. Omdat alleen het postende groepje bij het Nabbegat mogelijk prooidragende exemplaren had gezien, leverde deze dag dus niet direct informatie op over nieuwe nesten.

Raymond omhoogklimmend in de boom op weg naar het nest, Klotven in Noord-Brabant (Edward Sliwinski). *Ascending the nesting tree of a Honey-buzzard.*

Allereerst togen we daarom naar het Klotven. Het was de vraag of het verantwoord was om in de boom te klimmen vanwege de tamelijk dunne stam van de nestboom. De klimmers namen de situatie in ogenschouw en besloten een poging te wagen. Raymond deed de klimijzers aan en klom rustig maar gestaag naar boven. Op bijgaande foto ziet u hem bezig. Erg prettig was dat de boom nauwelijks zijtakken had, waardoor hij vrij snel omhoog kon. De dikte van de stam bovenin bij het nest was net voldoende. Het nest dat voor het tweede jaar werd gebruikt, was flink groot. Van de grond af valt dat niet zo op, maar als je erbij staat kun je dat natuurlijk veel beter zien. Er zaten twee jongen in het nest. Raymond deed ze in een tas die hij aan een touw naar beneden liet zakken. Terwijl

Gerard zich ontfermde over de jongen, bleef Raymond boven in de boom zitten die soms vervaarlijk heen en weer zwiepte. Beide jongen hadden de krop goed vol. Het was de ouders dus gelukt om de jongen van voldoende voedsel te voorzien. Gerard nam de maten op van de vleugels en de tenen en woog de jongen. Dat deed hij om de leeftijd van de jongen te bepalen. Uit de meetgegevens kon worden afgeleid dat het eerste ei waarschijnlijk was gelegd op 1 juni en het tweede een kleine week later op 7 juni. Omdat bij Wespendienven de jongen onderling niet agressief zijn, levert zo'n leeftijdsverschil geen probleem op voor de overleving van het kleinste jong. Gerard nam bij beide vogels een bloedspoel af. Daaruit zou in een laboratorium het DNA geïsoleerd worden, waarmee het geslacht van de vogels bepaald kan worden. Nadat alle metingen waren afgerond, werden de jonge vogels geringd. Toen gingen de jongen terug in de tas en werden ze door Raymond omhoog gehesen en in het nest teruggeplaatst.

De twee jonge Wespendienven op de grond, klaar om onderzocht en geringd te worden (Edward Sliwinski). *Both Honey-buzzards nestlings ready to be measured and ringed.*

Vergeefse zoektocht

Met z'n allen togen we toen naar Herperduin. In de omgeving van de Snippenjacht hadden we daar al een aantal prachtige waarnemingen gedaan van Wespendienven. Ondanks uitgebreide inspanningen hadden we het nest niet gevonden. Wim Gremmen had een idee waar zich het nest mogelijk kon bevinden, dus daar gingen we eerst maar eens kijken. Raymond klom zonder touwen in de desbetreffende spar en constateerde dat het ging om het nest van een eekhoorn. In hetzelfde perceel zagen we ook nog een bosuil hoog in een boom zitten, maar het nest van de Wespendienf vonden we niet. Met z'n allen doorzichten we nog een ander perceel. Boven Raymond vloog daar plotse-

ling het vrouwtje Wespendif op. Luid alarmerend vloog ze richting Groot-Ganzenven. Dat was toch een duidelijk signaal dat de Wespendifieven nauw verbonden waren met deze plek. Maar ook in dat perceel vonden we geen nest. Gerard en Raymond moesten dus onverrichter zake terugkeren naar Nijmegen. Vorig jaar had ik op 6 augustus het nest gevonden met behulp van een veertje dat in de buurt van het nest op de grond lag. De jongen vlogen toen op ongeveer 14 augustus uit. Rond 28 augustus waren de ouders vertrokken en een paar weken later hadden de jongen ook koers gezet richting Afrika. Dit jaar leek het erop dat de wespendifieven wel aanwezig waren, maar geen nest met jongen hadden. Wij konden het in ieder geval niet vinden.

Eindelijk regen

Op 29 augustus besloot ik een laatste poging te wagen. Na weken van droogte was er eindelijk regen voorspeld. En als het regent zitten de jongen honger te lijden. Tegen de middag zou het gaan opklaren en dus ging ik met mijn twee mascottes, Arthur en Anna, op pad. In eerst instantie leverde onze zoektocht niets op. Maar om 16.00 uur zag ik een Wespendif de Kanonsberg in noordelijke richting oversteken. Die zou afkomstig kunnen zijn van het koppel bij het Klotven, maar ook op weg naar het militair kamp of zelfs Herperduin. Bij het militaire kamp vond ik niets en dus besloot ik nog eenmaal in Herperduin te gaan kijken. Tot mijn grote vreugde hoorde ik aan het eind van de Snippenjacht geluiden van jonge roofvogels (16.45 uur). Voor mijn neus vloog een Wespendif weg in zuidelijke richting. Met Anna op de arm liep ik over het pad het deel van het bos in waar de geluiden vandaan waren gekomen. Opeens zei ze: "Kijk papa, een Buizerd". En inderdaad vloog er uit een boom met een klap een roofvogel weg. Ik hoopte maar dat het iets anders zou zijn dan een Buizerd en we liepen verder in de richting van de betreffende boom. En ja hoor, daarin zat een groot nest met daarop nog een roofvogel. Die vloog na een tijdje ook weg: het was een jonge Wespendif. Het nest liet weinig ruimte voor twijfels, want er lagen nogal wat bladeren van Amerikaanse eik op. Wespendifieven hebben namelijk van alle roofvogels het meeste de neiging om takken met vers blad eraan op het nest te leggen. En omdat de bladeren van de Amerikaanse eik zo groot zijn, vallen ze ook snel op. Het nest bevond zich in een perceel dat vorig jaar sterk gedund was. Daarom hadden we het niet doorzocht, stom hè. Wim Gremmen en Rein Broeksteeg zijn die avond nog wezen kijken en hebben de twee jongen (!) de hele avond horen roepen. Snel na de 29ste zijn de ouders vertrokken en spoedig daarna ook de jongen. Als we een paar dagen later waren geweest, hadden we niets gemerkt. Net op tijd dus.

Conclusie

Onze Wespendifieven hebben in 2003 niet zo'n geweldig broedseizoen achter de rug. Wederom stelden we de aanwezigheid vast van zes koppels. Achteraf bleken er hiervan maar twee paren elk twee jongen te hebben grootgebracht. De oorzaak van het slechte broedseizoen zal duidelijk zijn: het was een slecht wespdenjaar. Hopelijk gaat het volgend jaar beter en kunnen we meer jongen laten onderzoeken en ringen. En wie weet levert ons dat eens een terugmelding op.

Postscriptum

In de winterperiode werd door Wim Gremmen op de Schajkse Hei nog een derde wespdiëvennest gevonden. Hier waren in de zomer van 2003 veel waarnemingen van Wespdiëven gedaan. De situatie was er eigenlijk vergelijkbaar met die in Herperduin. De vogels werden vaak gezien, zelfs van redelijk dichtbij en hielden duidelijk territorium in dit gebied. Omdat we geen nest konden vinden en omdat de vogels zo vaak werden gezien, dachten we dat ze geen nest met jongen hadden. Ook dit nest werd aangetroffen in een perceel dat in de winter ervoor stevig gedund was. Het bevond zich in een bijna vrijstaande grove den, met daaronder uitbundige ondergroei van Amerikaanse vogelkers. Het is niet met zekerheid bekend of er op dit nest jongen hebben gezeten.

Adres: Marijkelaan 16, 5342 EM Oss.

Overwinterende Zeearenden *Haliaeetus albicilla* op de Hoogezandsche Gorzen

Gerald L. Ouweneel

Op de Hoogezandsche Gorzen verbleef in de winter van 2003/04 bijna twee maanden lang een onvolwassen Zeearend. Dit was voor de vierde winter in successie dat voor korte of langere tijd op deze locatie een Zeearend huisde. In de winter van 2001/02 waren het er zelfs twee. Omdat zich aftekent dat rond de Hoogezandsche Gorzen de komende jaren nogal wat zal veranderen, kan het geen kwaad een opsomming te geven van eigenschappen die dit gebied thans voor Zeearenden kennelijk aantrekkelijk maken.

De Hoogezandsche Gorzen (HG) liggen langs de noordoever van het Hollandsch Diep. Ze vormen het buitendijk gelegen gebied van de Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen (ABH), een voor het publiek niet toegankelijk agrarische onderneming ten oosten van Numansdorp in de Hoeksche Waard, Zuid-Holland (Foto 1). Onlangs verscheen een uitgebreide gebiedsbeschrijving alsmede een overzicht van de bewogen historie van deze vijf kilometer lange overstrook (Ouweneel 2001). Nadat als gevolg van de sluiting van het Haringvliet in 1970 de afkalving van de Hoogezandsche Gorzen 30 jaren onbelemmerd kon verlopen, kwam in 2001 een oeververdediging gereed. De oppervlakte aan resterend grasgors, verruigd rietland en griendcomplexen, inclusief een voormalige eendenkooi, vormt slechts een fractie van de vóór 1970 bij laagwater aanwezige uitgestrektheid aan gorzen en slikken. Niettemin nam het pleisteren van Zeearenden toe.

Foto 1. Overzicht van de Hoogezandsche Gorzen, met vaag op de achtergrond de Haringvlietbrug (Gerard Ouweneel). *View of the Hoogezandsche Gorzen; the Haringvliet bridge in the background.*

Tussen 1961 en 1970 waren er twee winters met op de Hoogezandsche Gorzen voor langere tijd verblijvende Zeearenden, in 1963/64 en in de winter van 1969/70. Tussen 1971 en 1980 was dat alleen in de winter van 1976/77 het geval. Tussen 1981 en 1990 werd uitsluitend in de winter van 1980/81 overwinterd. De periode 1991 tot en met 2000 bracht vijf winters met Zeearenden, en vanaf de winter van 2000/01 is het tot dusver iedere winter raak. Het toegenomen bezoek valt samen met de groei van de Europese populatie van de Zeearend (Bijlsma *et al.* 2001, BirdLife 2000).

Rust

De voorkeur van de in het noordelijke Deltagebied overwinterende Zeearenden voor de Hoogezandsche Gorzen is te verklaren aan de hand van de volgende factoren:

1. Rust. De noordoever van het Hollandsch Diep tussen Strijensas en Numansdorp is ruim 10 km lang en voor publiek onbereikbaar. Ter hoogte van de Hoogezandsche Gorzen loopt de vaarroute over het Hollandsch Diep langs de Brabantse oever. De rust is dus verzekerd, mede waardoor de noordoever zich óók kon ontwikkelen als een corridor voor tussen de Biesbosch en het Haringvliet pendelende Zeearenden.
2. Voedsel. De overheersende zuidwestenwind doet veel aanspoelsel op de Hoogezandsche Gorzen belanden, waarbij zich aas bevindt. Voorts is het een overnachtingsplaats van ganzen en wordt er op waterwild gejaagd. Dat laatste levert aangeschoten wild op.
3. Slaapbomen. Buitendijks zijn tenminste drie boomgroepen met geschikte slaapplekken, namelijk de voormalige eendenkooi, een oude populierenaanplant en - aan de oostkant - een rij oude populieren. In deze boomgroepen wordt overnacht.
4. Uitkijkposten. Als gevolg van oeverafkalving na 1970 tuimelen geregeld bomen in het Hollandsch Diep. Dit zijn ideale rust- en/of uitkijkposten.
5. Achterland. De facto rust geldt ook in het achterliggende gebied. Dit is gesloten, zodat vanaf de landzijde geen verstoring is te duchten. Hierdoor kunnen de arenden urenlang op de buitendijk rusten.

De onder punt 1 aangegeven functie kwam naar voren in de winter van 1995/96. Toen verbleven er 4-6 Zeearenden in de noordelijke Delta (Ouweneel 1997). Een individueel herkenbaar exemplaar, dat afwisselend in de Biesbosch en langs het Haringvliet te zien was, passeerde regelmatig de Hoogezandsche Gorzen. Het voorrecht dit mee te maken viel ten deel aan de familie van Rij, woonachtig op de buitendijk. Zij hadden de Zeearenden van de Hoogezandsche Gorzen letterlijk voor de deur. Dat de in Tabel 1 gepresenteerde data scherp afgebakend zijn, is dankzij het dagboek dat familie van Rij bijhield. Ook in andere winters passeren er incidenteel Zeearenden; deze liet ik uit de tabel weg.

Tabel 1. Aanwezigheid van Zeereinden op de Hoogezandsche Gorzen vanaf winter 1969/70 tot en met winter 2003/04. *Presence of White-tailed Eagles on the Hoogezandsche Gorzen (province of Zuid-Holland) in the period between 1969/70 and 2003/04.*

Winter <i>Winter</i>	Aantal <i>Number</i>	Periode van aanwezigheid <i>Presence</i>	Aantal dagen <i>Number of days</i>
1969/70	1	Eind december - begin februari	?
1976/77	1	6 november - 5 december	30
1980/81	1	18 februari - eind februari	?
1992/93	1	26 oktober - 7 november	12
1993/94	1	27 november - 14 januari	18
1995/96	1(2?)	13 januari - 22 maart	69
1996/97	1	19 november - 4 februari	78
1998/99	1	17 december - 15 februari	61
1999/00	1	6 maart - 21 maart	16
2000/01	1	2 januari - 13 januari	12
2001/02	1-2	14 november - 15 februari; vanaf 9 december 2 ex.	92
2002/03	1	6 januari - 12 januari	7
2003/04	1	11 november - 7 januari	58

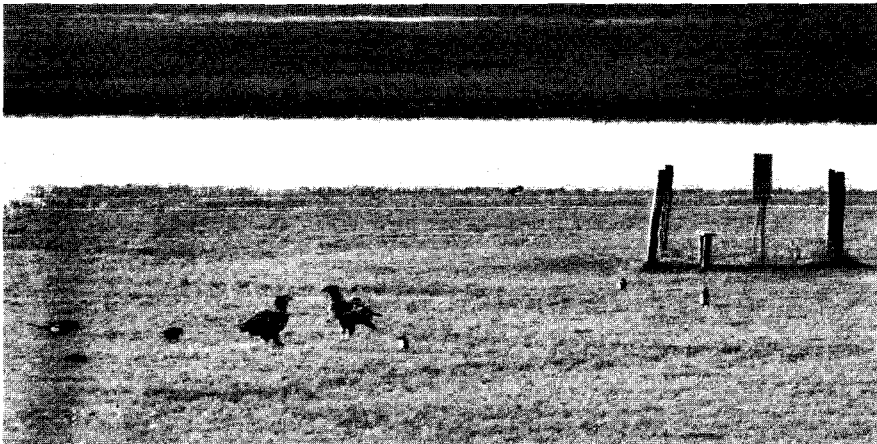

Foto 2. Twee onvolwassen Zeereinden omgeven door eksters op de Hellegatsplaten, azend op draadslachtoffers, januari 1996 (Gerard Ouweneel). *Two immature White-tailed Eagles surrounded by Magpies at Hellegatsplaten, foraging on casualties beneath high tension wires.*

De belevenissen die men frontlogte met Zeereinden had, bezorgden rode oortjes. In de winter van 1995/96 was het silhouet van een in de populierenaanplant overnachtende Zeereend te zien vanuit de slaapkamer, een afwijkende invulling van het begrip "tuinsoort". Van Rij zag ganzen, eenden, kokmeeuw, brasems en een aalscholver worden bemachtigd. De laatste werd te grazen genomen in de voor de woning liggende Hoogezandsche Haven. Het lukte de arend niet zijn prooi op te hijsen. De vogel lag

een half uur met gespreide vleugels in het water. Toen slaagde hij erin al 'roeiend' met zijn prooi het basaltdammetje te bereiken.

Rust exit

Te vrezen is dat voor zulke taferelen het einde in zicht raakt. Vanuit de met mensen en kunstwerken tot de nok gevulde regio Rotterdam wordt begerig gekeken naar de naar Randstadse normen gemeten lege Hoeksche Waard. Bij het rijtje toegedachte bestemmingen staan ook glastuinbouw en TNO-laboratoria, waarvoor planologen aan de Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen denken. De financiële instelling AMEV, sinds 1987 eigenaar van de ABH, is doende delen van het gebied af te stoten. Hierdoor komt een vrije toegankelijkheid dichterbij. En eveneens de al lang gekoesterde wens via wandel- en/of fietspaden het buitengebied te openen. Daarmee is het gedaan met de rust, stellig de belangrijkste factor voor de thans jaarlijkse aanwezigheid van Zeearenden op de Hoogezandsche Gorzen.

Summary: Wintering White-tailed Eagles *Haliaeetus albicilla* on the Hoogezandsche Gorzen

The Hoogezandsche Gorzen, and nearby inland polders, along the northern bank of the Hollandsch Diep in the province of Zuid-Holland consist of grasslands, degenerated reedbeds and a former decoy. It is inaccessible to the public. The area is an important waterfowl haunt, especially for roosting geese. Since 1969/70, wintering juvenile or immature White-tailed Eagles have been using this area as a foraging and roosting site, at first infrequently but since 1998/99 annually. The length of their stay varied between 7 and 92 days (Table 1). It is surmised that the area (including the hinterland) attracts White-tailed Eagles because of the absence of human disturbance, the abundance of food (carrion, winged waterfowl) and the presence of tree rows and woodlots for roosting. However, human disturbance is likely to increase in the near future, following plans to open up the region for urbanisation, recreation and horticulture under glass.

Literatuur

- Bijlsma R.G., Hustings F. & Camphuysen C.J. 2001. Algemene en schaarse vogels van Nederland. (Avifauna van Nederland 2). GMB Uitgeverij/KNNV Uitgeverij, Haarlem/Utrecht.
- BirdLife International/European Bird Census Council. 2000. European bird populations: estimates and trends. BirdLife International, Cambridge.
- Ouweneel G.L. 1970. Reacties van vogels op de aanwezigheid van een Zeearend. De Levende Natuur 73: 73-76.
- Ouweneel G.L. 1997. Zeearenden *Haliaeetus albicilla* in de noordelijke Delta. Vogeljaar 45: 110- 114.
- Ouweneel G.L. 2001. Oeververdediging Hollandsch Diep gereed. De Levende Natuur 102: 280-284.

Adres: Lijster 17, 3299 BT Maasdam (ouweneel@introweb.nl).

Blauwe Kiekendieven *Circus cyaneus* in het Zwanenwater en omgeving in het voorjaar en de vroege zomer van 2003: aanwijzingen voor een broedgeval?

Freek Kalsbeek

Tijdens de broedvogelinventarisatie in het Zwanenwater in 2003 zag ik in de maanden april tot en met juni op drie verschillende data volwassen Blauwe Kiekendieven. Het was steeds op dezelfde plek en rond 9.00 uur 's ochtends, westelijk van het Bokkeneiland in het Tweede Meer. Op 16 april vloog een vrouwtje naar zuid en op 3 mei en 18 juni vloog een volwassen mannetje naar zuid.

Mijn hart ging sneller kloppen: in het najaar en de winter is de Blauwe Kiekendief vrij gewoon; er zijn dan enkele Scandinavische vogels die hier overdag foerageren en meerdere vogels uit de wijdere omgeving gaan rond zonsondergang slapen in het riet bij het noordelijke meer. In het voorjaar zijn deze overwintersaars weer vertrokken.

Maar als je in april, mei of juni een Blauwe Kiekendief ziet, zou deze hier in principe kunnen broeden. Want een verruigde moerasrijke vegetatie is het broedbiotoop voor de vogel (Bijlsma 1993) en dat komt in het Zwanenwater veel voor. Bovendien is zes jaar geleden in het gebied nog een baltsend paartje waargenomen (Van Dijk 1997).

De aanwezigheid van Blauwe Kiekendieven in het voorjaar is ook andere vogelaars niet ontgaan. Zo zag Dirk Moerbeek op 29 juni om 19.00 uur even ten noorden van Callantsoog een volwassen mannetje met prooi (waarschijnlijk een spreeuw *Sturnus vulgaris*) in noordelijke richting vliegen. Ook Ruud Brouwer, die sinds drie jaar van provinciewege het defensieterrein Het Botgat ten noorden van Groote Keeten inventariseert, heeft hier regelmatig in het voorjaar zowel mannetjes als vrouwtjes Blauwe Kiekendief waargenomen.

Tabel 1. Waarnemingen van Blauwe Kiekendieven in en rond het Zwanenwater in voorjaar en vroege zomer van 2003. *Observations of Hen Harriers in and near Zwanenwater, Noord-Holland, in 2003.*

Datum <i>Date</i>	Tijd <i>Time</i>	Geslacht <i>Sex</i>	Leeftijd <i>Age</i>	Richting <i>Flight direction</i>	Plaats <i>Site</i>	Opmerkingen <i>Remarks</i>
16 april	9.20	Vrouw	Adult	Z	ZW van Bokkeneiland	-
3 mei	9.00	Man	Adult	Z	ZW van Bokkeneiland	-
18 juni	9.00	Man	Adult	Z	ZW van Bokkeneiland	-
29 juni	19.00	Man	Adult	N	Noord van Callantsoog	Met prooi

Wat echter tegen een broedterritorium pleit, is dat er geen gedrag is waargenomen wat hierop zou kunnen wijzen: verslepen van nestmateriaal, baltsgedrag noch prooiover-gave. Wel is een man met prooi gezien, wat in de maand juni zeker een aanwijzing is

voor de aanwezigheid van jongen, maar het nest hoeft zich niet te bevinden in de omgeving waar de vogel wordt waargenomen (van Dijk 1996: 50).

Een andere verklaring voor de aanwezigheid van de vogels is die van Bijlsma (1998): vanaf eind mei worden op het vasteland volwassen vogels van de Waddeneilanden gezien; hun broedsel is mislukt en ze vertrekken uit hun broedterritorium naar elders. Alleen de waarneming op 16 juni zou dit idee kunnen ondersteunen.

Ruud Brouwer (mondelijke mededeling) werpt een heel ander en verrassend licht op de zaak: hij geeft aan dat diverse keren is gezien dat in de broedtijd Blauwe Kiekendieven vanuit Texel het Marsdiep overstaken, richting de Kop van Noord-Holland! En deze prachtige roofvogel heeft in 2003 gelukkig nog volop op het eiland gebroed: volgens Adriaan Dijksen, coördinator broedvogelonderzoek van VWG Texel, waren er in 2003 op het hele eiland 17 broedparen waarvan 7 in het zuidelijk gedeelte (de Geul en Bollekamer). Hij denkt echter dat het voor een Blauwe Kiekendief niet loont om naar de vaste wal te gaan, omdat er op het eiland voedsel in overvloed is. Toch acht hij het niet uitgesloten: immers, lepelaars van Texel pendelen ook naar de kop van Noord-Holland en blauwe reigers van Den Helder komen naar Texel.

Het zijn uiteindelijk de zeetrekters van de Vogelwerkgroep Den Helder die duidelijkheid geven. Fred Geldermans meldt dat in de periode van 2 mei tot 6 juli maar liefst acht keer een adult mannetje is waargenomen dat het Marsdiep overstak van Texel naar de Kop van Noord-Holland (Tabel 2); geen van deze mannetjes droeg een prooi.

Tabel 2. Vliegbewegingen van Blauwe Kiekendieven van Texel naar de Kop van Noord-Holland in voorjaar en zomer van 2003 (Bron: Zeetrekters van VWG Den Helder). *Flights of Hen Harriers (males only) from Texel to the mainland in spring and summer of 2003.*

Datum <i>Date</i>	Tijd <i>Time of day</i>	Geslacht <i>Sex</i>	Met prooi <i>With prey</i>	Zonder prooi <i>Without prey</i>
29 mei	12-13	man	-	X
29 mei	14-15	man	-	X
30 mei	10-11	man	-	X
30 mei	13-14	man	-	X
31 mei	13-14	man	-	X
31 mei	14-15	man	-	X
14 juni	12-13	man	-	X
19 juni	14-15	man	-	X

Dertien keer is gezien dat een adult mannetje van het vaste land richting Texel vloog, waarvan zes keer met prooi (Tabel 3). Het betrof minimaal twee verschillende individuen. Vrouwen zijn niet waargenomen. Topdag was 30 mei met vier vluchten: twee naar het vasteland en twee retour.

Opmerkelijk is dat de vogels een veel langere afstand afleggen tussen nest en foerageergebied dan mij bekend is uit de literatuur. Cramp & Simmons (1980: 121) noemen een afstand van 3 km, terwijl de vogel met prooi die op 29 juni even ten noorden van Callantsoog is waargenomen, minimaal 18 km van het nest verwijderd moet zijn geweest.

Tabel 3. Vliegbewegingen van Blauwe Kiekendieven van de Kop van Noord-Holland naar Texel in voorjaar en zomer 2003 (Bron: Zeetrekters VWG Den Helder). *Flights of Hen Harriers (males only) from the mainland to Texel in spring and summer of 2003.*

Datum <i>Date</i>	Tijd <i>Time of day</i>	Geslacht <i>Sex</i>	Met prooi <i>With prey</i>	Zonder prooi <i>Without prey</i>
2 mei	12-13	man	-	X
29 mei	13-14	man	X	-
30 mei	9-10	man	X	-
30 mei	12-13	man	X	-
31 mei	7- 8	man	-	X
7 juni	12-13	2x man	X	X
14 juni	15-16	man	-	X
27 juni	8- 9	man	-	X
28 juni	8- 9	man	-	X
30 juni	8- 9	man	-	X
3 juli	15-16	man	X	-
6 juli	9-10	man	X	-

Conclusie

Het is zeker dat de Blauwe Kiekendieven die het afgelopen voorjaar en vroege zomer in en rond het Zwanenwater zijn gesignaleerd, daar niet hebben gebroed, evenmin in het duingebied ten noorden en zuiden daarvan. Wel zijn er sterke aanwijzingen dat deze vogels op Texel broeden en hun foerageergebied hebben uitgebreid naar het vasteland. De twee waarnemingen in april en begin mei, en met name die van de adulte man met prooi die eind juni naar noord vloog, en de waarnemingen van vogels met prooi die in het late voorjaar en vroege zomer het Marsdiep overstaken richting Texel, passen in dit beeld. De afstand tussen nest en voedselgebied is zodoende veel groter dan in gezaghebbende literatuur wordt vermeld.

Toch gaat mijn hart nog steeds snel kloppen bij het zien van een Blauwe Kiekendief in het Zwanenwater in het voorjaar. Want, je weet maar nooit...

Dank

Met dank aan Ruud Brouwer, Adriaan Dijkse, Fred Geldermans en Dirk Moerbeek voor hun informatie.

Summary: Hen Harriers *Circus cyaneus* near Zwanenwater in spring and early summer 2003: indications for nesting?

During the summer of 2003, four times adult Hen Harriers (1x female, 3x male) were observed near Zwanenwater in the dunes of the province of Noord-Holland, about 18 km south of nearest known breeding site (on the Wadden Sea Island of Texel, where 17 breeding pairs were located in 2003, 7 of which on the southern part of the island). One of the males was seen carrying food (on 29 June; Table 1), but indications of breeding at Zwanenwater were lacking. Observers watching seabird migration at Den Helder, at the northernmost tip of the mainland of Noord-Holland, recorded eight flights (involving at least two different individuals) of males crossing Marsdiep, the 2.5 km wide stretch of water separating Texel from the mainland, from Texel towards the mainland; none of these males was carrying food (Table 2). Thirteen male flights in the opposite direction, from the mainland heading for Texel, were recorded between 2 May and 6 July; seven of these flights involved prey transportations (Table 3). It is therefore likely that breeding birds from Texel visit the mainland to forage during the breeding season, traversing apparently up to at least 18 km between nest site and foraging site. Such long flights, and prey transportations, are apparently responsible for many of the occasional records of alleged breeding near Zwanenwater on the mainland.

Literatuur

- Bijlsma R.G. 1993. Ecologische atlas van de Nederlandse roofvogels. Schuyt & Co., Haarlem.
Bijlsma R.G. 1998. Handleiding veldonderzoek roofvogels. KNNV Uitgeverij, Utrecht.
Cramp S. & Simmons K.E.L.(eds.) 1980. The birds of the Western Palearctic, Vol.II. Oxford, University Press, Oxford.
Dijck D. van 1997. Broedvogels in het Zwanenwater. Rapport in eigen beheer.
Dijk A.J. van 1996. Broedvogels inventariseren in proefvlakken (Handleiding Broedvogel Monitoring Project). SOVON, Beek-Ubbergen.

Adres: Spreeuwenlaan 35, 1742 GA Schagen.

Jachtpartij van Havik *Accipiter gentilis* in Nieuw-Leeuwenhorst

Hein Verkade

De watervogeltelling op 15 maart 2003 leverde het vertrouwde beeld op voor die periode van het jaar. Onder de struiken langs het water zaten wat wintertalingen verscholen, terwijl enkele kuifeenden driftig naar hun dagelijkse maaltijd doken. Verder zwierven er wat dodaarsjes en wilde eenden rond. De enige onrust werd veroorzaakt door een paartje krakeenden dat in gevecht was met een ongepaard mannetje. Met gestrekte nekken zwommen zij achter elkaar aan. Dan weer viel de rivaal aan waarna de eend onderdook. Een onvolwassen aalscholver leek alleen boven water te komen om lucht te happen. Daarna direct weer kopje onder, op zoek naar vis. Het stralende weer en de eerste zingende tjiftjaf gaven me een beetje lentegevoel.

Een grijze roofvogel glijdt laag over het water en gaat in de struiken tegenover het kijkscherm zitten. De vogel is schitterend te zien en blijkt een volwassen Havik te zijn. Het fel oranje-gele oog met daarboven een steeds breder wordende witte oogstreep zijn goed te zien. Hierboven een grijs toupetje en eronder een grijze oorschelp. De brede borst en buik zijn heel fijn grijs dwars gestreept. Doordat de vogel vrij dicht boven het water is gaan zitten, komen enkele wintertalingen onder de struiken tevoorschijn en zwemmen naar open water. Vreemd genoeg vliegen zij niet weg. Normaal zijn wintertalingen bij onraad het eerst van alle eenden op de wieden. Even later vliegt de Havik enkele meters verder en opnieuw verschijnen er wintertalingen. Dit gedrag herhaalt zich vele malen tot er een groep van meer dan vijftig wintertalingen bij elkaar midden op de vijver zit. Er voegen zich ook kuifeenden, dodaarsjes en twee slobeenden bij de groep. De spanning stijgt onder de eendjes en bij mij achter het kijkscherm. Je voelt dat er iets gaat gebeuren. Nerveus zwemmen de eenden als een school vissen synchroon heen en weer op ieder beweging van de roofvogel. De aalscholver lijkt niet onder de indruk en duikt in hetzelfde tempo voort.

Plotseling maakt de Havik zich los uit de struik en duikt midden in de groep eenden. Veel gespetter en paniek, maar er vliegt weer niets op. Even later komt alleen de roofvogel uit het water en vliegt, zonder prooi, weg uit mijn beeld. Aan het gedrag van de eenden is af te leiden dat de Havik niet ver weg kan zijn. Minutenlang blijft de situatie ongewijzigd, totdat een mannetje slobend het waagt om op te vliegen. Uit het niets duikt de Havik op hem. Met een jan-van-gent-achtige duik weet de eend te ontkomen en weer heeft de grote rover het nakijken. De slobend heb ik daarna niet meer gezien. Nu herneemt zich de oude situatie. De groep eenden valt uiteen, en de Wintertalingen verdwijnen geleidelijk onder de struiken. De Havik heeft kennelijk opgegeven.

Het lijkt wel of het hele gebeuren aan de aalscholver voorbij is gegaan. Deze blijft onvermoeid duiken en heeft inmiddels zichtbaar succes. Een prachtige voorn met rode

vinnen wordt eerst aan den volke getoond voordat deze in zijn keel verdwijnt. Die had dus meer succes dan de Havik.

Teruglopend denk ik nog even terug aan het voorbije schouwspel. Diverse keren heb ik Haviken zien jagen, echter nog nooit op waterwild. Gezien het gedrag van de wintertalingen en de tactiek van de roofvogel gebeurt het waarschijnlijk wel vaker. De eendjes wisten kennelijk dat ze meer kans zouden maken door op het water te blijven zitten dan op te vliegen. Eigenlijk logisch als je wel eens waargenomen hebt met welk gemak een Havik een snelle duif uit de lucht slaat.

Summary: A hunting Northern Goshawk *Accipiter gentilis* at Nieuw-Leeuwenhorst

On 15 March 2003, an adult Northern Goshawk attempted to capture ducks, which - upon emergence of the Goshawk - left the vicinity of the shore and flocked in the centre of a pool (>50 Teal, and some Gadwalls, Northern Shoveler, Mallards and Little Grebe present) after having left the cover of bushes on the shore. The Goshawk unsuccessfully attempted to capture a duck by flying straight into the flock (landing on the water), and again when a Shoveler drake rose from the water (which escaped miraculously by diving straight back into the water).

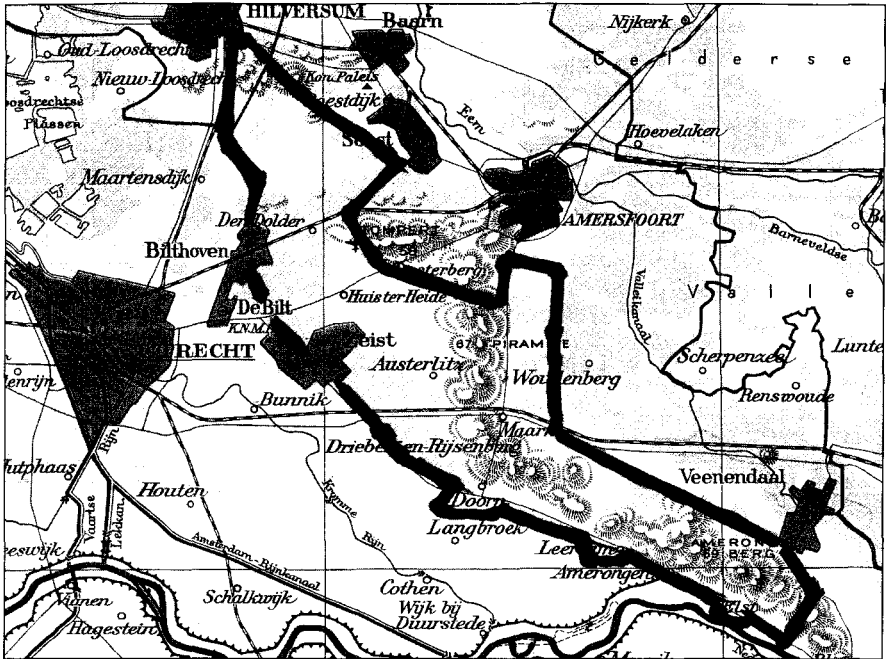
Adres: van Limburg Stirumstraat 40, 2201 JP Noordwijk.

De Havik *Accipiter gentilis* op de Utrechtse Heuvelrug van 1965-70: broedresultaten, prooiresten en ruiveren

Theo van Lent

Zes jaar lang deden Paul Opdam, Frans Vera en ik onderzoek naar de Havik op de Utrechtse Heuvelrug. Deze vaste kern, soms met andere belangstellenden, maakte in die jaren iets meer dan honderd tochten. Op de fiets reden we van Amsterdam om 3 uur 's nachts weg, om met het eerste licht op de Heuvelrug te zijn. We hebben in die periode van Hilversum tot Veenendaal de bossen systematisch doorzocht op haviksnesten (Figuur 1). Het vinden van de nesten nam de meeste tijd in beslag. Als een gesloten gebied geschikt leek, klommen we over eventuele hekken. We hebben echt zeer intensief gezocht. Als we een ruiveer vonden, deden we er een kaartje aan met plaats, datum, vinder en versheid van de veer. Pas later leerden we wat we met die gegevens konden doen, hoe bijvoorbeeld individuele vogels te herkennen zijn. We verzamelden ook prooiresten, zij het weinig in de eerste jaren toen voor ons vooral het broedresultaat telde en we zo kort mogelijk in het nestbos waren om verstoring te voorkomen. Buizerds en Sperwers zagen we in die eerste jaren alleen tijdens de voorjaarsstrek; het duurde tot 1968 voordat we van deze roofvogels een broedgeval konden vaststellen. Een Wespendif vonden we wel (zie 1966).

In de zomer van 1967 leerden we, op voorspraak van de heer Bijleveld, Heinz Brüll in Duitsland kennen. Hij gold destijds als een autoriteit op roofvogelgebied en zal toch hebben opgekeken dat vier jongens uit Amsterdam 600 kilometer fietsend hadden afgelegd om van hem het een en ander aan de weet te komen. Hij leerde ons veel over de Havik, maar vooral over het belang van systematisch onderzoek. In zijn boek *Das Leben deutscher Greifvögel* (1964) beschrijft Brüll de rui van Haviken als volgt. Het wijfje verliest de eerste handpen vanaf het leggen van het tweede ei, de tiende (en laatste) handpen valt laat in augustus. Arm- en staartpenen vallen willekeurig. Voor het mannetje geldt een meer gelijkmatige rui, hij moet immers een belangrijk deel van het broedseizoen in zijn eentje voor de prooien zorgen en dus in goede vliegconditie zijn. Bij de door ons gevonden nesten die niet succesvol waren, bleek de eerste handpen overigens drie à vier weken later te vallen dan verwacht. Heinz Brüll was een kleurrijke figuur, die zijn volzinnen geregeld afsloot met een luid uitgesproken *'Wissenschaftliche Forschung, meine Herrn!'* Maar ook zo aardig om ons een territorium van een Zeearend te wijzen aan de Dobersdorfer See, waar we twee adulte vogels hebben gezien. Ik was net zeventien en zag een volwassen Zeearend boven een uitgestrekt bos schroeven! Buizerds, Raven, Rode Wouwen, Wespendifven, het vloog er allemaal rond. Hij bracht op ons het nodige enthousiasme over, waardoor wij in 1968 opnieuw stevig aan de slag gingen. Dat was ook ons eindexamenjaar. Na het schriftelijk gedeelte waren wij zeer vaak op de Utrechtse Heuvelrug aan te treffen. Aardig is om te vermelden dat wij in al die jaren slechts één vogelaar zijn tegengekomen bij een nestperceel. Aan zijn gedrag was te zien dat hij het haviksnest niet kende.

Figuur 1. Omlijning van het onderzoeksgebied op de Utrechtse Heuvelrug. *The study area on the Utrechtse Heuvelrug boldly outlined.*

De navolgende tekst is grotendeels gebaseerd op de aantekeningen die ik indertijd bijhield, en van ruggengraat voorzien door de jaaroverzichten die Paul maakte. De resultaten zijn samengevat in Bijlage 1 (broedresultaten), Bijlage 2 (prooijlisten per territorium), Bijlage 3 (prooijlisten per territorium per jaar) en Bijlage 4 (ruiveren).

Het seizoen 1965

In 1965 was ik veertien jaar. Ik kende de 'Peterson' (zesde druk) van achteren naar voren. Wat betreft de optiek was het een andere tijd. Ik had een 7x50 kijker van de Premie-van-de-maand-club, het woord telescoop hoorde bij astronomie. Ik was het vogelen in het Amsterdamse Bos ontgroeid en de verhalen dat er op de Utrechtse Heuvelrug nog Haviken rondvlogen, dat leek me wel wat. Met Paul en Frans, medescholieren, gingen we geschikte bossen afzoeken op nesten en prooiresten. Bij Huis ter Heide vonden we een omheining, midden in een goed stukje. We klommen over het hek en vonden daar ons eerste haviksnest in een grove den, waarvan twee jongen zijn uitgevlogen. We noemden het Territorium I. Daar heb ik mijn eerste Haviken gezien en gehoord. In dat jaar vonden we een tweede territorium in Den Treek, maar dat bleek niet succesvol (er werd een vergiftigd mannetje gevonden).

Het seizoen 1966

In 1966 werden drie nieuwe territoria gevonden, territorium III in de Kaapse Bossen bij Doorn (nest in beuk), territorium IV werd bij Amerongen ontdekt (nest in grove den) en territorium V bij Veenendaal (Elsterberg-Prattenburg, nest in grove den). Namen van de bossen werden toentertijd niet genoemd want voorzichtigheid was altijd geboden, hetgeen nu nogal lachwekkend is. Territorium III werd ontdekt door Paul en Frans op 3 april. Het was vroeger ook bewoond geweest: er waren drie grote nesten in beuken gebouwd. Er werden enkele ruiveren gevonden en de Havik gebruikte een vaste plukplaats in de ondergroei. Prooi-resten lagen rond enkele zware takken die op de grond lagen. Houtduiven, eksters, tamme duiven en gaaien waren de eerste prooien die we op naam konden brengen door de veren te vergelijken met de afbeeldingen in de 'Peterson'. Als ik dode vogels langs de weg vond lette ik goed op de vorm, de grootte en kleur van de pennen. Ik begon van alle vogels veren te verzamelen die als vergelijkingsmateriaal konden dienen, dit 'plumarium' heb ik nog steeds. Op 5 mei zagen we de Havik van territorium II broedend op het nest (Figuur 2). We lieten de Havik met rust en zochten in geschikte bossen verder naar roofvogelnesten.

Figuur 2. Havikvrouw broedend op haar nest, Den Treek (Territorium II), 5 mei 1966 (Theo van Lent). *Northern Goshawk female breeding, Territory II, 5 May 1966.*

Op 12 juni kwam ik voor het eerst bij territorium V. De Havik vloog luid kiekekend van het nest. Later in het seizoen zag Frans daar een volgroeid jong op het nest staan. Dit nest was in een opvallend hoge grove den gebouwd. Op 19 Juni zag ik het wijfje van territorium II met twee donsjongen op het nest. Ik was heel voorzichtig naar een plek geslopen met een goed uitzicht op het nest. Onvergetelijk, die Havik met haar jongen in mijn kijkerbeeld, ze leek me niet te hebben opgemerkt. Op 15 juli hoorde ik de jongen daar bedelend rondvliegen, ik liep naar de nestboom en vond prooiresten van houtduif en zwarte kraai. De laatste tocht was op 27 juli. We verbleven een tijd in het nestbos en zagen de twee jongen luid bedelend achter het wijfje vliegen. Op deze dag zagen we ook een jonge Wespendif op een nest bij Darthuizen. Dit nest was in de loop van het jaar gevonden, maar een Havik of Buizerd werd er nooit gezien. Omdat we uit de boeken wisten dat Wespendifen laat zijn, gingen we deze dag nog eens kijken. We zagen het mannetje rondvliegen en het jong op het nest staan. Een week later zag Paul twee jongen op het nest.

In 1966 zag ik voor het eerst de balts van de Havik, en wel op 27 februari. Het volwassen wijfje vloog met onwaarschijnlijk langzame vleugelslagen vlak boven het bos met de onderstaartdekveren uitgespreid. Ik stond even te duizelen op die plek. Voor jongere vogelaars is het onvoorstelbaar, maar op de Crailose Hei bij Hilversum pakten we op weg naar de Heuvelrug de baltsende korhanen mee. Op 31 mei zagen we daar maar liefst negen hanen! En we stopten ook voor een groepje Turkse tortels bij Hollandse Rading, die waren in Amsterdam nog zeer zeldzaam.

Het seizoen 1967

In de loop van dit jaar kregen we hulp van enthousiaste vogelaars. Arend en Frits de Jong gingen geregeld mee, alsmede onze biologielerares Mej. Verberne. We legden contacten met de heren Bijleveld en Slijper en jachtopziener Haaksman in Elst. Velen van hen waren in het bezit van een auto wat ons heel goed uitkwam. Even een tijdsbeeld: in 1967 zagen we twee klapeksters, waarvan één bij Lage Vuursche zingend. Ik zag bij Veenendaal een grauwe klauwier en als ik na heuvelrugtocht in Amsterdam-Buitenveldert thuiskwam, trippelden de kuifleeuweriken door de straat.

Territorium I (1967)

Op 4 januari werd het vrouwtje bij het nestbos gezien, half februari hoorden we de beide vogels baltsen. Aan het nest werd niet gebouwd, op 16 april zat de Havik bij een nieuw gebouwd nest, 900 meter van de oude plek. Misschien was ze verstoord door boswerkzaamheden. Het nieuwe nest was klein en zat laag in een vrij kleine grove den. Op 2 en 18 juni leek alles nog normaal, maar op 23 juni waren er geen jongen te zien. Mogelijk zijn de eieren niet uitgekomen door gif. Het wijfje keerde het jaar erop niet terug, wat bleek uit de gevonden ruiveren.

Territorium II (1967)

Ook hier waren de Haviken al vroeg in het nestgebied actief. In maart was het nest van 1966 met een verse rand groen belegd, maar op 4 april bleek het nest van 1965 (op 60

meter afstand) te zijn uitverkoren. Op 2 juni stond het vrouwtje met 2 jongen van naar schatting twee weken oud op het nest, voor mij de mooiste waarneming ooit (Figuur 3). Op 18 juni zagen we het vrouwtje met prooi boven het nestbos, op de 23e vloog het mannetje alarmerend rond. De heer Bijleveld nam later 3 jongen waar. Op 27 juli vlogen ze bedelend boven het nestbos en kon ook ik duidelijk vaststellen dat er drie jongen waren uitgevlogen. Uit de gevonden ruiveren bleek dat het wijfje dit nestbos twee jaar had bezet. De hand- en staartpenen waren nauwelijks gebandeerd, wat ik nooit meer zo extreem bij haviksvoren heb gezien.

Figuur 3. Vrouwtje Havik met jongen op nest, Den Treek, 2 juni 1967 (Theo van Lent). *Female Northern Goshawk with chicks on nest in Den Treek, 2 June 1967.*

Territorium III (1967)

Na enkele voorjaarswaarnemingen werd op 16 april het wijfje broedend op het beukennest gezien. Het mannetje vloog op 23 april bij het nest rond. Op 2 juni lagen er nog wel nieuwe prooiresten op de vaste plukplaats, maar vanaf 14 juni werd er geen Havik meer gezien. Waarschijnlijk zijn net als bij territorium I de eieren niet uitgekomen. We vonden geen uitwerpselen van jongen onder het nest. Het wijfje had een afwijkende rui, de zesde handpen viel bijna een maand te laat. Uit het verenpatroon bleek dat dit wijfje een ander was dan die van het jaar ervoor. De rui van het mannetje verliep normaal.

Territorium IV (1967)

Op 5 en 28 februari werd een wijfje gezien, er was aan het nest in de grove den gebouwd. Bij onze bezoeken op 19 en 27 maart was ze niet aanwezig en later werd ze niet meer gezien. Een mannetje werd nooit waargenomen.

Territorium V (1967)

Pas op 28 maart klonk hier het eerste teken van leven: het vrouwtje riep een half uur lang bij het grove dennennest, een laag, langzaam aanzwellend en sneller wordend gekekker. Dat had ik nog nooit gehoord. We zagen het mannetje in duikvlucht invallen, een goed begin, maar op 16 april en 4 mei waren er geen Haviken bij de twee nesten te horen of te zien. We kamden de omgeving helemaal uit en met succes; op bijna een kilometer afstand vonden we een nest waar het wijfje luid alarmerend vanaf vloog.

Tijdens drie bezoeken in juni werden twee jongen gezien. Het wijfje kwam ons vaak hevig alarmerend tegemoet, met af en toe een flauwe stootduik. Op 2 juli werden drie jongen gezien, één zat al op een tak van de nestboom (Figuur 4).

Figuur 4. Overzicht van het nestbos van Territorium V, met op de achtergrond het nest in een grove den met bijna vliegvlug jong, 3 juli 1967 (Theo van Lent). *Overview of Scots pine forest with Goshawk nest in background, Territory V, 3 July 1967.*

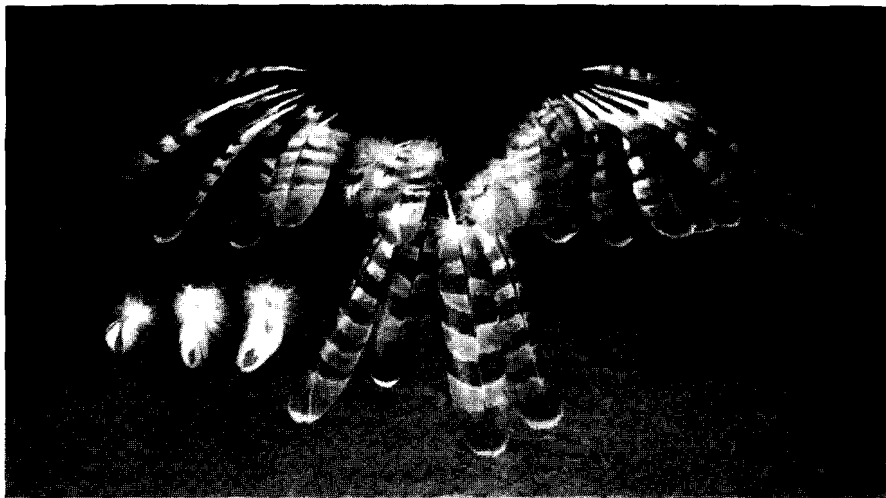
Figuur 5. Twee bijna vliegvlugge Haviken op nest in Territorium V, Elsterberg, 2 juli 1967 (Theo van Lent). *Goshawk chicks about to fledge in Territory V, 2 July 1967.*

Omdat in die tijd een succesvol haviksbroedsel echt telde, werd er door het toenmalige RIVON permanente bewaking ingesteld tegen bosbessenzoekers. Dat mocht ik doen. Ik logeerde in het huis van jachtopziener Haaksman en zat een week lang in mijn favoriete habitat, zocht prooiresten en ruiveren als het rustig was en stuurde mensen weg die bosbessen kwamen plukken. Het is lachwekkend maar waar, ik vertelde dat er in het perceel een reekalfje lag en dat elders ook volop bosbessen te vinden waren. Met mijn kijker, groene jack en dito kaplaarzen was ik een 'medewerker van faunabeheer' en kreeg voor de hele operatie 20 gulden van het RIVON. 's Avonds ratelde de nachtzwaluw, ik zag soms de toen zeldzame appelvink. In die week zag ik één keer een Buizerd, nooit een Sperwer of een Wespendif, één keer de Boomvalk. Urenlang zat ik op flinke afstand van het nest, hoorde het geluid van het mannetje bij het prooi-aanbrengen en de geluiden van de jongen. Als ik dan een half uur later kwam kijken, keken de drie jonge Haviken me aan, ieder met een volle krop. Ik heb veel schetsen gemaakt (Figuur 4, zie ook Figuur 5). De Haviken vlogen uit op 9 juli. Op 21 juli werden op tachtig meter van het nest 2 vliegende jongen gezien. Op 29 juli alarmeerde een Havik bij het nest; uit de gevonden ruiveren bleek dat de vogels nog steeds bij het nest kwamen.

1968

Territorium I (1968)

Op 29 maart werd deze Havik teruggevonden, het nest zat in een perceel beuken, op 100 meter van een drukke verkeersweg. De nesten van het oorspronkelijke territorium I lagen bijna 3 kilometer verder. Uiteraard controleerden we deze nesten en zochten in het tussenliggende gebied naar een andere Havik, zonder resultaat. De nesten I en II lagen nu slechts op 1200 meter van elkaar af, uit gevonden ruiveren bleek dat beide territoria elkaar overlaptten, de 4e en 5e handpen van het mannetje van territorium I werden dichtbij het nestbos van II gevonden. Het waren veren van een nieuw mannetje en het wijfje was dit jaar een 'Rothabicht', een eerstejaars vogel. Doordat zij veel ruiveren liet vallen in het beukenperceel zonder ondergroei en door ons systematisch zoeken, vonden we van deze vogel relatief veel ruiveren (Figuur 6).

Figuur 6. Ruiverentableau van eerstejaars vrouwtje, gevonden in Territorium I (Huis ter Heide) in 1968 (Theo van Lent). *Moulted feathers of first-year female Northern Goshawk, collected in Territory I in 1968.*

Het wijfje was eind maart, begin april steeds bij het nest luidruchtig aanwezig, ook het mannetje werd gezien. Het nest was groot maar vooral hoog, zodat we nooit een staart zagen uitsteken. Het leek mis te gaan, maar op 12 mei vond Paul onder de nestboom de schaal van een uitgekomen ei. Deze eischaal mat 57x42 mm. Het bleek een zeldzaamheid. Brüll vond nooit een eierschaal onder het nest, deze worden door de volwassen vogels gekropt. Het wijfje was bij onze bezoeken steeds in de directe nabijheid van het nest, omdat de jongen al zeker twee weken oud waren, durfden we het aan prooiresten en ruiveren te zoeken. Eén keer had ze mij niet in de gaten, ze landde in de top van een hoge spar en keek rustig rond. Het was de eerste keer dat ik een eerstejaars Havik zo mooi zag. Wat een verschil met een volwassen Havik!

Op 16 juni stond een jonge Havik op de nestrand; zonder het alarm van het vermoedelijk jagende ouderpaar gingen we weer veren en prooiresten zoeken. Toen vond Paul op 30 meter van het nest een dode jonge Havik. De vogel was niet geplukt, had een gebroken vleugel en was onthoofd. De grote klauwen wezen uit dat het om een wijfje ging. We hebben er wat theorieën op losgelaten! Was de vogel uit het nest gevallen en door een vos gepakt? Onwaarschijnlijk, want een vos zou een prooirest hebben begraven. Bovendien had een vos veren afgebeten. Had het wijfje van territorium II het jong van het nest gepakt? Of was het jong om welke reden dan ook doodgegaan en door het standpaar als prooi gezien? Ook een Havik zou de veren hebben geplukt. We weten het niet. Op 22 juni zat het overgebleven jong op de nestrand, op 7 juli zag ik het jong op 80 meter van het nest, aangevallen door merels en gaaien. Vanaf half juli werden er geen Haviken meer gezien, maar we bleven in het nestbos zoeken naar nieuwe prooi- en de schitterende borst- en buikveertjes van de 'Rothabicht' (Figuur 7).

Figuur 7. Borst- en buikveertjes van eerstejaars vrouwtje Havik (Theo van Lent). *Feathers from breast and belly of first-year female Northern Goshawk.*

Ook in augustus en september bleven we het gebied bezoeken. We vonden nog een enkele ruiveer en prooirest, maar niet meer in het nestbos. Misschien had dat te maken met drukke boswerkzaamheden.

Territorium II (1968)

Tot op 20 april verliep alles normaal. Op het nest van 1966 werden verse groene takjes aangebracht en op 26 april werd het wijfje baltsend bij het grove dennennest waargenomen. We vonden een vaste plukplaats, waar ruiveren, prooiresten en veel uitwerpselen lagen. Maar ze werd niet broedend gezien. Daarna verdween de Havik daar, maar op 700 meter afstand werd een andere plukplaats betrokken. Ook daar vonden we ruiveren, waardoor we konden vaststellen dat het om hetzelfde vrouwtje ging. Op de twee nesten groeiden planten, een grassoort en muur, hetgeen een vreemd gezicht was. We hebben het later slechts één keer nogmaals vastgesteld.

Territorium III (1968)

De drie nesten in het territorium van de Kaapse Bossen leverden in het begin van het jaar niets op. Ik wist nog van een vierde nest dat op 27 juni 1967 bij Maarsbergen was ontdekt (in 1970, toen beide territoria bezet waren, omgedoopt tot Territorium IIIa); ook hier waren drie oude nesten bekend die echter niet bezet waren. Door dit gebied liepen kromme wandelpaden, het was altijd al moeilijk om je te oriënteren. Op 1 april vond ik dat vierde nest in een grove den, ik zag groen op de rand! Frans kwam aanlopen, ineens streek het wijfje af en begon te alarmeren. Bingo! Het vrouwtje broedde erg vast, wij konden in alle rust ruiveren en prooiresten zoeken. Maar op 12 mei vloog ze al snel van het nest, we trokken ons terug en zagen op een afstand de Havik na tien minuten terugkeren. Op 17 mei waren we om 6.15 uur bij het nest. Het mannetje bleek te broeden, hij zat niet zo vast en vloog alarmerend rond, toen wij nog ver van het nest waren. Op 27 mei vloog wederom het mannetje van het nest en bleef in het nestgebied roepen, het vrouwtje werd niet gezien. Ook vonden we geen ruiveren meer van haar. Dat zat niet goed. Op 1 juni wilden we zekerheid, we waren voor zonsopgang in het nestbos en keken van drie plekken naar het nest. De Havik had het nest verlaten: een

grote bonte specht kroop langs de takken en liep zelfs even door de nestkom. Ook na systematisch zoeken konden we geen ruiveren meer vinden. Onder het nest lagen kleine stukjes eierschaal. Op 16 juni werd de nestboom beklommen, het nest was leeg. Inmiddels hadden we dit mislukken (door gif?) nu vaker meegemaakt, in 1967 in territorium I en hier in 1967 en 1968. Hetzelfde patroon met een te lange broedtijd, gecombineerd met een late rui. Later in het jaar werden nog wel prooi-resten in het gebied gevonden.

Territorium IV (1968)

Dit territorium kreeg de bijnaam ‘het eenzame wijfje’ Net als in territorium II werd hier alleen een wijfje waargenomen. In die tijd waren Haviken zo schaars dat individuen ongepaard bleven. Dat is, zoals iedereen weet, in de jaren zeventig wel veranderd! Wij kregen later wel te horen dat we niet goed genoeg gezocht zouden hebben, dat zo’n ‘eenzaam wijfje’ misschien 300 meter verder vrolijk zat te broeden. Maar dat moet ik tegenspreken; wij zochten ons echt te pletter, we wilden immers alle Haviken vinden.

Net als de voorafgaande jaren zat het wijfje bij het grove dennennest vanaf februari, tot eind maart werd eraan gebouwd. Op 1 april liepen Frans en ik het nestbos in en zagen voor het eerst een mannetje, hij vloog schuin omhoog, met flappende vleugelslag en zeilde over een kaalslag weg. Op 20 april echter werd geen Havik op het nest gezien. Ondanks systematisch zoeken werden in dit territorium slechts enkele prooi-resten en nooit één ruiveer gevonden.

Territorium V (1968)

De eerste waarneming was op 1 april, een nest dichtbij het 1966-nest was bedekt met verse groene takjes. Het nestperceel van 1967 werd ook doorzocht, maar de Havik leek te kiezen voor het gebied 800 meter verder. Ik herinner me nog dat we al fietsend van en naar Amsterdam eindeloos allerlei theorieën opwierpen. We hadden het een en ander van Brüll geleerd, maar hoe zat dat allemaal in ons onderzoeksgebied? We waren zeer gedreven. Lekke banden, regen en wind, grote afstanden; het maakte niet uit: wij wilden alles over de Haviken te weten komen. Op 20 april werd het wijfje niet meer waargenomen, men had in het nestbos bomen gekapt, deze werden er later uitgesleept. Toen we de moed hadden opgegeven, belde jachttopziener Haaksman ons. Hij had op 19 juni een voor Haviken zeer klein nest in een grove den gevonden met drie jongen, één jong zat al als takkeling naast het nest (Figuur 8). Zoals te zien is, zit het nest op een zijtak. Het is misschien op een oud kraaiennest of op een heksenbezem gebouwd. Wij hadden het in het voorjaar blijkbaar niet als een serieus nest opgemerkt, wat we nog genoeg van de trotse vinder hebben moeten horen! Ik werd net als in 1967 aangesteld om het nest te beschermen tegen bosbessenzoekers en andere dagjesmensen. Het oudste jong vloog op 21 juni uit, diverse keren kon ik van een afstand zien hoe de takkelingen kleine vluchten maakten. Op 22 juni ontdekte ik een vierde jong! Deze Havik moet in die dagen na de ontdekking steeds plat op het nest hebben gezeten en dan nog op zo’n klein nest. Later heb ik het wel vaker meegemaakt, het is tot en met het takkelingstadium belangrijk goed op te letten om hoeveel jongen het gaat.

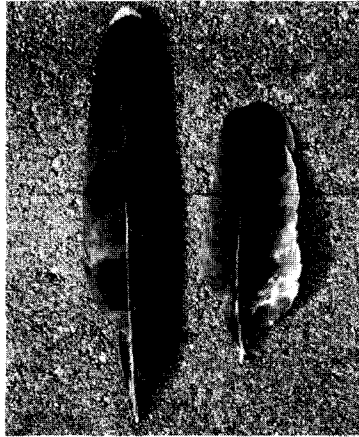

Figuur 8. Het kleine grove dennennest van de Havik in Territorium V met jong als takkeling, 19 juni 1968 (Theo van Lent). *Small nest in Scots pine of Northern Goshawk in Territory 5, with brancher, 19 June 1968.*

Dit territorium kende geen vaste plukplaats, overal in de wijde omgeving van het nestbos vond ik prooiresten. Op 25 juni was het laatste jong uitgevlogen. Op 16 en 21 juli werd nog een jong bij het nest waargenomen. Op het nest van 1967 waren planten gaan groeien (gras en muur) Sinds september groeide het ook op het 1968 nest. In september werden de volwassen Haviken nog bij het nest gezien en vonden we prooiresten in het nestperceel.

Rui

Onze ruigegevens klopten meestal met die welke Brüll had verkregen na tien jaar Wissenschaftliche Forschung. Een descendente rui van de handpennen (van één naar tien, dus van binnen naar buiten), en een aangepaste rui van het mannetje. In Territorium I vielen twee onvolgroeide pennen uit (Foto); de veren waren driekwart van de normale lengte en de schachten eindigden in een smal buisje.

Figuur 9. Onvolledig uitgegroeide (let op afgeknotte spoel) en afgestoten pennen van de Haviken van Territorium I (Theo van Lent). *Imperfectly grown, and hence prematurely shed, feathers of Northern Goshawks in Territory I.*

Brüll schreef dit toe aan een mogelijke voedingsstoornis. Interessant was onze vaststelling dat de rui van het ongepaarde vrouwtje van Territorium II enigszins analoog verliep aan die van een mannetje: aangepast aan de noodzaak zelf voedsel te moeten zoeken behield ze een goede vliegcapaciteit. In territorium III werd evenals in 1967 de rui laat ingezet, de eerste handpen viel vier weken te laat. Toen ik in territorium V vier dagen lang in het terrein naar prooien en veren zocht, heb ik maar één handpen van het wijfje gevonden. Blijkbaar ruide dit standpaar overal in het gebied, we hebben nergens ooit zo weinig ruiveren gevonden.

Het jaar 1969

Territorium I (1969)

Op 16 maart waren we voor het eerst bij het horst, er lagen prooiresten aan de rand van het nestbos. Op 9 april zag ik het vrouwtje op het grote beukennest staan. Ik was daarvoor door een stuk jonge dennen gekropen in tijgersluipgang, het najaar daarvoor had ik precies berekend hoe ik het beste uitzicht zou hebben. Ik was zo trots dat ik de Havik te slim af was geweest! Ze had me niet gezien, na de observatie sloop ik weer terug. Ik had het gele oog en de gebandeerde borst gezien! Op 4 mei vloog het mannetje van het nest, zonder te alarmeren. Op 22 juni was er al een takkeling boven het nest te zien, die dag vloog een tweede jong al boven de kaalslag weg. Op 24 juni zagen we een derde jong, duidelijk te herkennen aan meer dons op de kop. Net als vorig jaar een succesvol broedgeval ondanks de ongunstige ligging: op 400 meter van een druk toeristenoord en op 100 meter van een drukke verkeersweg. Het werd ons duidelijk dat de sonore vogelboekentaal van schrijvers als A.B. Wigman over havikshorsten in afgelegen bossen niet meer van deze tijd was.

Territorium II (1969)

Hier werd net als in 1968 geen broedpoging gedaan. Op 16 maart werden enige prooiresten gevonden, maar de Havik werd dit jaar niet één keer waargenomen. Op 23 en 30 maart vonden Frans en Arend prooiresten op 4 km van het oorspronkelijk territorium, waar zich een oud nest bevond, maar vanaf april werd ook hier niets meer gezien of gevonden.

Territorium III (1969)

De Havik keerde dit jaar terug naar het beukenperceel van 1966 en 1967. De afstand tussen deze nestgebieden was ruim 2 km; we controleerden de nesten altijd voor de zekerheid. De oude plukplaats (enkele dennen in jong loofhout) werd weer in gebruik genomen, op 23 maart was aan één van de drie beukenhorsten gebouwd. Op 6 april hoorden we de Havik, op 23 april zagen Frans en ik het mannetje boven een open veld minutenlang rondzeilen. Het vrouwtje broedde, je kon de staart zien uitsteken. Op 16 mei lagen er uitwerpselen onder het nest. Op 22 juni vloog een jong door het nestbos, twee dagen later werden twee bedelende jongen gehoord. Op 7 september vonden Arend en ik zeer veel vers geruide borst- en okselveertjes. Het wijfje was hetzelfde als van 1968, dat bleek na vergelijking van de handpennen.

Territorium IV (1969)

Dit jaar werd hier geen Havik gezien. Half mei werd het nestbos gekapt. Alleen op 16 maart werd een prooirest gevonden, maar misschien was deze van een van de Haviken van territorium V.

Territorium V (1969)

Op 16 maart hoorden we langdurig de Haviken alarmeren en later baltsen, aan een oud horst dichtbij het 1966-nest werd gebouwd. De twee nestgebieden lagen een kilometer van elkaar af (zie 1967). Frans, Arend en Frits zagen beide Haviken op 6 april. Het wijfje was zeer schuw; als we op 80 meter tot de nestboom (een grove den) waren genaderd, sloeg ze alarm. Dat bleef zo tot de jongen waren uitgevlogen. Ik vond het niet prettig om onder dat gekkek naar veren en prooiresten te zoeken en verliet het terrein zo snel mogelijk. Op 15 juni waren twee jongen van rond de vier weken oud te zien, op 22 juni stelden Arend en ik liefst vier jongen vast! Twee zaten al in de takken. Net als vorig jaar konden we geen vaste plukplaats vinden.

Rui

De rui in Territorium I verliep de rui normaal. In Territorium III daarentegen vonden we pas op 4 mei de eerste handpen, tamelijk vers. Dat leek weer het oude patroon, wat niet gunstig zou uitpakken. Er waren echter jongen en op 15 juni vonden we de derde rechter- en vierde linker handpen, met twee staartveren (de tweede links en de vierde rechts). Dit rui patroon was nieuw voor ons. Het broedsel was succesvol.

Van het vrouwtje in Territorium V werd op 27 april de derde linker handpen gevonden. Door de dichte ondergroei was het moeilijk om de veren op te sporen.

Het jaar 1970

Territorium I

30 Maart: in de stromende regen keken Frans en ik naar het nest. Net op dat moment kwam het broedende havikwijfje omhoog en schudde zich uit. Op 12 april werd het vrouwtje gezien, er lagen prooiresten en handpen 1 en 2, vers geruid. Op 5 en 8 mei zag ik het mannetje, op 6 juni zag ik één jong op het nest. Op 20 juni had dit jong het takkelingenstadium bereikt. Maar bij mijn laatste bezoek op 24 juni zag ik twee vliegvlugge jongen. Dat verbaasde me niets; de vogels vlogen uit van een zeer groot beukennest (Figuur 10); door het bladerdek was het moeilijk om een goed uitzicht op de nestrand te krijgen.

Figuur 10. Het monumentale haviksnest in een beuk, Huis ter Heide (Territorium I), 30 maart 1970 (Theo van Lent). *Monumental Northern Goshawk nest in beech in Territory I, 30 March 1970.*

Territorium II

Hier nooit iets gezien of gevonden.

Territorium III

De eerste waarneming was op 15 maart, het wijfje werd in het nestbos gezien en er lagen maar liefst negen prooiresten. Op 30 maart vloog het wijfje boven de plukplaats,

op 5 mei werd ze in broedhouding op het nest in een beuk gezien. Op de plukplaats vonden we de verse eerste en derde handpen van het wijfje, ruim drie weken later geruid dan gebruikelijk. Dat hadden we al eens eerder meegemaakt. Op 24 en 31 mei werd ze nog steeds op het nest gezien, maar er lagen geen uitwerpselen van jongen onder het nest. Vermoedelijk zijn de eieren niet uitgekomen door vergiftiging.

Territorium IIIA

Het grote territorium III met twee nestgebieden op ruim twee kilometer afstand van elkaar (voor het eerst als zodanig gebruikt in 1968) werd dit jaar door twee paar Haviken bezet. Belangrijk te vermelden is dat we in de voorafgaande jaren de twee gebieden tot in de zomer bleven controleren. Op 5 mei zagen we het wijfje van het nest vliegen. Er lagen enkele prooiresten. Op 8 mei was het gebied verlaten en bezoeken in juni leverden ook niets op. Het is de vraag of er een broedpoging is gedaan.

Territorium IV

Op 25 april bleek een oud nest in een grove den op 300 meter van de oude locatie betrokken door een havikpaar, waarvan het mannetje een eerstejaars vogel was, op deze dag vonden we de tweede handpen. Op 5 mei zagen we geen Haviken, maar vonden we de beide eerste handpennen van het wijfje, vers geruid en dus ook weer zo laat. Op 31 mei zag ik het mannetje boven een open veld schroeven, maar het wijfje of jonge vogels werden niet gezien. Hetzelfde patroon als van Territorium III.

Territorium V

Vanaf 12 april werden beide Haviken gezien en gehoord, prooiresten lagen over het terrein verspreid, maar ruiveren vonden we nooit, het nestbos lag in een glooiend terrein met veel ondergroei. Het broeden verliep normaal en op 20 juni zag ik twee jongen op het grove dennennest staan. Op 24 juni zijn ze voor het laatst gezien.

Rui

In Territorium I vond ik de eerste handpen rechts en de beide tweede handpennen van het wijfje op 12 april. Op 5 mei volgden de beide vierde handpennen en de eerste handpen rechts van het mannetje. De zesde handpen rechts van het vrouwtje lag op 13 juni onder het nest, tamelijk oud. Ook werd het eerste rechter duimveertje gevonden. De derde linker handpen van het wijfje lag onder het nest op 20 juni, maar was al twee weken oud.

Waarnemingen van andere roofvogels (1965-70)

In de periode 1965-70 hebben we uiteraard alle waarnemingen van andere roofvogels-oorten genoteerd. De conclusie luidt dat de Havik, op de Torenvalk na, nog de minst zeldzame was! Zo af en toe zagen we een Boomvalk. Terugfietsend van de Utrechtse Heuvelrug ontdekten we bij Tienhoven baltsende Bruine Kiekendieven, zij waren succesvol in 1966 en 1967 met respectievelijk drie en twee jongen. Het vaststellen van een Wespandief in 1966 en 1967 was een gevolg van het uitkammen van geschikte

bosgebieden: We vonden horsten, noteerden ze en controleerden deze regelmatig. In de boeken stond dat de Wespddieven laat tot broeden kwamen en dat klopte. In 1966 werden twee jongen op een nest vastgesteld, in 1967 zag ik op 29 juli een bedelend jong boven het nestperceel rondcirkelen. Buizerds waren zeer schaars; in 1968 vonden we bij Lage Vuursche een nest, er lagen prooiresten en ruiveren, op 16 juli vloog het enige jong uit. Bij Den Dolder vonden we in 1968 een sperwernest. Er lagen veel prooiresten en ruiveren, maar het leek niet bewoond te zijn. Tot in de zomer bleef ik dit nest controleren, omdat ik wist dat Sperwers laat kunnen zijn. Pas in 1975 werd door ons het eerste succesvolle broedgeval van de Sperwer op de Utrechtse Heuvelrug vastgesteld.

Nawoord

Vanaf 1971 ging ik nog wel geregeld de territoria controleren, maar de frequentie werd te laag om van een goed onderzoek te kunnen spreken. De waarnemers verhuisden of kregen andere interesses.

Toch heb ik de spectaculaire toename van het aantal Haviken op de Utrechtse Heuvelrug goed gevolgd. Het ging de Haviken voor de wind.

In 1974 werd een nieuw territorium gevonden. 12 April 1975 was een legendarische dag: Paul nam Gerard Müskens en Johan Thissen mee 'om de Heuvelrug eens stevig aan te pakken'. Zij hadden toen al zes jaar intensief onderzoek gedaan in de Duitse en Nederlandse bosgebieden bij Nijmegen. We vonden Haviken terug op de aloude locaties, maar ook werden nesten gevonden tussen de bestaande plekken in. Tussen de bedrijven door werd ook een bewoond sperwernest gevonden. In 1977 en 1978 was Paul zeer actief op de Heuvelrug en vond veel nieuwe nesten. Hoe snel die groei was, blijkt uit Paul's verslag: In zijn studiegebied zaten in 1970 drie territoria, nu maar liefst dertien. Bovendien waren alle broedgevallen op één na succesvol! Op 17 juni 1977 reden Paul en ik die nesten af, wat een weelde! Een mooi voorbeeld van het succes was het standpaar van territorium I in 1977, beide vogels waren eerstejaars en er vlogen 2 jongen uit. Dat hadden we nog nooit meegemaakt.

Elk jaar maakte ik twee of drie tochten langs de territoria. Zo vond ik in 1982 een nest bij Hilversum. In 1983 volgde ik met de kijker een jagend havikswijfje terwijl de koeien door het beeld schoten, dat was bij Tienhoven. Op 20 november 1984 zag ik een volwassen havikswijfje in het Amsterdamse Bos, al jaren broedt daar inmiddels een paar, dat elk jaar succesvol is (in 2001 vier jongen) en haar nest in het vroege voorjaar moet verdedigen tegen opdringerige nijlganzen. Dat was in de jaren zestig ondenkbaar. Elke Amsterdamse vogelaar kent Botshol: in de jaren zestig vlogen de woudaapjes je nog om de oren, in 1984 verscheen ook daar de Havik, evenals in de duinen en in Flevoland. Voor mij hoorden havikshorsten in een hemelhoge grove den te zitten, of in een monumentale beuk. Bij Amsterdam zat er een in een wilg, ook werd nestbouw in een meidoorn vastgesteld.

Toch hebben die veranderingen niets afgedaan aan mijn voorkeur voor de Havik: ik vind het nog steeds de mooiste vogel van Nederland en vooral het alarmgeluid brengt nog steeds die schok teweeg die ik zo goed ken van de jaren zestig!

Figuur 11. Overzicht van Territorium 5 op 24 juni 1967 (boven), en dito op 4 mei 2004 (Theo van Lent). *Habitat overview of Territory 5 on 24 June 1967 (upper) and on 4 May 2004 (lower).*

Dank

Dit artikel was nooit tot stand gekomen zonder de gegevens van Paul Opdam, die na elk havikjaar een korte samenvatting schreef. Hij stuurde mij de dunne schrijfmachine-doorslagen op, welke ik vergeleek met de gegevens in mijn dagboeken. Ook wil ik mijn vrouw Yvonne bedanken voor het kritisch doorlezen van de tekst.

Summary: The Northern Goshawk *Accipiter gentilis* on the Utrechtse Heuvelrug in 1965-70: breeding performance, prey choice and moult

This study describes the fortunes of a Northern Goshawk population in the central Netherlands during the late 1960s (c. 150 km², mostly forested, situated between the towns of Hilversum and Veenendaal). In this period, the Dutch Goshawk population was in steep decline from a relative peak in numbers in the 1950s; its nadir was reached around 1968-69, resulting from widespread use of persistent pesticides in agriculture. The study area was systematically searched for Goshawk nests. Annually, each territory was visited frequently to check for nest occupation and changes in nest site, breeding success, number of fledglings (observations from the ground), moulted feathers (to age and individually recognise breeding birds) and prey remains (pluckings, cf. Appendix 1 and 2).

During the six years of the present study six territories were located, all nestings taking place in Scots pine *Pinus sylvestris* (13x) or beech *Fagus sylvatica* (8x). The occupation rate of territories varied between 1 and 6 years each and the number of fledglings between 0.0 and 2.8 per breeding attempt (Appendix 1). Taken together, the six territories were occupied for 21 territory-years (occupation rate of 67%) and fledged 29 young (on average 1.38 fledgling/breeding attempt, or 2.42 fledglings per successful breeding attempt).

Based on findings of moulted feathers (Appendix 4) and field observations, the age of nesting birds could be established in most instances. In three cases, one member of the breeding pair was in first-year plumage, i.e. the female of Territory I in 1968 (paired to adult male; the latter had been present in 1966 as well), the male in Territory IV in 1970 (paired to adult female), and the male in Territory V in 1967 (paired to adult female). In three breeding seasons from which detailed information was available (1966-68, with resp. 4, 4 and 3 territories), at least eight changes in pair composition were recorded.

As compared to the 1970s and 1980s, when the Dutch Northern Goshawk population successfully recovered from the decline in the 1960s, this study in the late 1960s shows many signs of pesticide-related stress and - possibly - persecution, as for example in the frequency of turnover (on average each pair member was replaced after two years; Appendix 4), some territories apparently being occupied by a solitary female (Territory II in 1968, Territory IV in 1966-69; indicating lack of non-breeding floaters?), instances of clutches apparently failing to hatch (Territory I in 1967; Territory III in 1967, 1968 - when egg remains were found underneath the nest - and 1970), poor nesting success (9 out of 21 nests failing to raise fledglings, i.e. 43%), low density (3-

6 pairs on c. 150 km² of mostly woodland), contamination of feathers with Hg and fast turnover of breeding pair members in Territory 5 (where racing pigeon was the most common prey species, and pigeon fanciers abounded in the vicinity; this may have resulted in human persecution).

It is unlikely that food shortage played a role in these events. The prey list for the breeding season (n=368) shows 24 avian species and 2 mammalian species (Appendix 2-3), of which only four prey species were responsible for 66.6% of all prey, i.e. racing pigeon *Columba livia* (22.3%), woodpigeon *C. palumbus* (17.1%), rabbit *Oryctolagus cuniculus* (16.3%) and jay *Garrulus glandarius* (10.9%). This dominance of few prey species in the weight category of 100-500 g can be regarded as an indication of high availability of profitable prey. Therefore, the above-mentioned examples of poor reproductive success and - apparently - high mortality can best be explained by the side-effects of massive application of persistent pesticides in farmland in the 1960s, possibly in combination with local persecution.

Following stepwise bans of Dieldrin, Aldrin, Heptachlor, mercury and DDT between January 1968 and 1 July 1973, the Goshawks on the Utrechtse Heuvelrug started to recover quickly. An indication of recovery was noted in 1970, when a new territory (IIIa, already once used as an alternate breeding site for Territory III in 1968) became occupied by new pair. In a part of the study area, where 3 territories were recorded in 1970, already 13 territories were located in 1977-78 (of which 12 were successful, including a pair in which both pair members were in first-year plumage; P. Opdam). This trend has continued. In the Estate of Den Treek (Territory II in 1965-67, not occupied in 1968-70), for example, five nesting pairs were present in 2001 (data: G. van Haaff & H. Schuurmans). A similar trend was noticed for Common Buzzard *Buteo buteo* (first breeding in 1968, nowadays by far the commonest raptor in the region) and Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus* (failed nest in 1968, first successful breeding in 1975).

Adres: Reijnier Vinkeleskade 25, 1 hoog, 1071 SR Amsterdam (t.lent@chello.nl)

Bijlage 1. Overzicht van de broedgevallen (+ = territorium bezet, - = niet bezet) en broedresultaten (aantal uitgevlogen jongen tussen haakjes) van Haviken op de Utrechtse Heuvelrug in 1965-70. Het paar van Territorium III broedde in 1968 in werkelijkheid in Territorium IIIa (in gebruik als alternerende nestplaats); in 1970 vestigde zich een nieuw paar in *Territorium IIIa*. *Territory occupation and breeding output (number of fledglings in brackets) of Northern Goshawks breeding on the Utrechtse Heuvelrug in 1965-70.*

- I = Huis ter Heide
- II = Den Treek
- III = Kaapse Bossen
- IIIa = Maarsbergen (>2 km van III)
- IV = Amerongse Berg
- V = Elsterberg/Prattenburg

Jaar Year	I	II	III	IIIa	IV	V	Σ
1965	+ (0)	+ (2)	-	-	-	-	2 (2)
1966	+ (0)	+ (2)	+ (0)	-	-	+ (1)	4 (3)
1967	+ (0)	+ (3)	+ (0)	-	-	+ (3)	4 (6)
1968	+ (1)	-	+ (0)	-	-	+ (4)	3 (5)
1969	+ (3)	-	+ (2)	-	-	+ (4)	3 (9)
1970	+ (2)	-	+ (0)	+ (0)	+ (0)	+ (2)	5 (4)
Jaren bezet <i>Years occupied</i>	6	3	5	1	1	5	21
Jongen uitgevlogen <i>No. fledglings</i>	6	7	2	0	0	14	29

Bijlage 2. Prooien van Haviken gevonden in de zomers van 1967-70, gesommeerd per territorium. *Pluckings of Northern Goshawks collected in five territories during the summers of 1967-70.*

Territoriumnummer Territory number	I	II	III	IV	V	Σ
Fazant <i>Phasianus colchicus</i>	1	1	1	0	1	4
Waterhoen <i>Gallinula chloropus</i>	0	0	1	0	0	1
Kievit <i>Vanellus vanellus</i>	0	0	1	0	0	1
Postduif <i>Columba livia</i>	18	5	23	5	31	82
Holenduif <i>C. oenas</i>	1	0	3	0	3	7
Houtduif <i>C. palumbus</i>	15	5	10	2	31	63
Turkse tortel <i>Streptopelia decaocto</i>	0	0	4	0	0	4
Zomertortel <i>S. turtur</i>	0	0	0	0	2	2
Duif sp. <i>Columba/Streptopelia</i>	3	0	5	0	3	11
Koekoek <i>Cuculus canorus</i>	0	1	0	0	0	1
Groene specht <i>Picus viridis</i>	0	0	2	0	2	4
Grote bonte specht <i>Dendrocopos major</i>	1	0	0	1	2	4
Zwarte specht <i>Dryocopus martius</i>	0	0	0	0	1	1
Merel <i>Turdus merula</i>	4	1	1	0	4	10
Zanglijster <i>T. philomelos</i>	0	2	1	0	2	5
Grote lijster <i>T. viscivorus</i>	0	0	0	1	1	2
Koolmees <i>Parus major</i>	0	0	1	0	0	1
Gaai <i>Garrulus glandarius</i>	12	2	7	5	14	40
Ekster <i>Pica pica</i>	2	1	5	2	9	19
Notenkraaker <i>Nucifraga caryocatactes</i>	0	2	0	0	2	4
Kauw <i>Corvus monedula</i>	3	1	4	0	2	10
Zwarte kraai <i>C. corone</i>	1	1	1	0	1	4
Spreeuw <i>Sturnus vulgaris</i>	6	0	7	1	4	18
Vink <i>Fringilla coelebs</i>	2	0	0	0	1	3
Appelvink <i>Coccothraustes coccothraustes</i>	0	0	1	0	0	1
Vogel sp. <i>Unidentified bird</i>	1	0	1	1	2	5
Haas <i>Lepus europaeus</i>	1	0	0	0	0	1
Konijn <i>Oryctolagus cuniculus</i>	22	8	16	3	11	60
Totaal Total	93	30	95	21	129	368

Bijlage 3. Prooien van Havik, gevonden in de zomers van 1967-70 in de territoria op de Utrechtse Heuvelrug. *Prey lists of Northern Goshawks in territory I-V on the Utrechtse Heuvelrug in the summers of 1967-70.*

Territorium Territory number	I				II			
	Huis ter Heide				Den Treek			
	1967	1968	1969	1970	1967	1968	1969	1970
Locatie Site								
Jaar Year								
Fazant <i>Phasianus colchicus</i>	0	0	0	1	0	1	0	0
Postduif <i>Columba livia</i>	1	2	6	9	1	3	1	0
Holenduif <i>C. oenas</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Houtduif <i>C. palumbus</i>	3	4	7	1	4	0	1	0
Duif sp. <i>Columba/Streptopelia</i>	1	2	0	0	0	0	0	0
Koekoek <i>Cuculus canorus</i>	0	0	0	0	0	1	0	0
Grote bonte specht <i>Dendrocopos major</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Merel <i>Turdus merula</i>	0	1	1	2	0	1	0	0
Zanglijster <i>T. philomelos</i>	0	0	0	0	0	0	2	0
Gaai <i>Garrulus glandarius</i>	0	6	4	2	0	0	2	0
Ekster <i>Pica pica</i>	0	0	1	1	1	0	0	0
Notenkraker <i>Nucifraga caryocatactes</i>	0	0	0	0	0	1	1	0
Kauw <i>Corvus monedula</i>	0	3	0	0	0	1	0	0
Zwarte kraai <i>C. corone</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Spreeuw <i>Sturnus vulgaris</i>	0	4	2	0	0	0	0	0
Vink <i>Fringilla coelebs</i>	1	0	1	0	0	0	0	0
Vogel sp. <i>Unidentified bird</i>	1	0	0	0	0	0	0	0
Haas <i>Lepus europaeus</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Konijn <i>Oryctolagus cuniculus</i>	3	14	2	3	2	6	0	0

Territorium Territory number	III				IV			
	Kaapse Bossen				Amerongse Berg			
	1967	1968	1969	1970	1967	1968	1969	1970
Locatie Site								
Jaar Year								
Fazant <i>Phasianus colchicus</i>	0	0	1	0	0	0	0	0
Waterhoen <i>Gallinula chloropus</i>	0	0	1	0	0	0	0	0
Kievit <i>Vanellus vanellus</i>	0	0	1	0	0	0	0	0
Postduif <i>Columba livia</i>	3	7	5	8	2	1	1	1
Holenduif <i>C. oenas</i>	2	0	0	1	0	0	0	0
Houtduif <i>C. palumbus</i>	4	1	5	0	1	1	0	0
Turkse tortel <i>Streptopelia decaocto</i>	0	2	1	1	0	0	0	0
Duif sp. <i>Columba/Streptopelia</i>	2	3	0	0	0	0	0	0
Groene specht <i>Picus viridis</i>	0	1	0	1	0	0	0	0
Grote bonte specht <i>Dendrocopos major</i>	0	0	0	0	1	0	0	0
Merel <i>Turdus merula</i>	0	0	1	0	0	0	0	0
Zanglijster <i>T. philomelos</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Grote lijster <i>T. viscivorus</i>	0	0	0	0	0	0	0	1
Koolmees <i>Parus major</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Gaai <i>Garrulus glandarius</i>	3	1	2	1	2	1	2	0
Ekster <i>Pica pica</i>	2	0	3	0	2	0	0	0
Kauw <i>Corvus monedula</i>	0	1	3	0	0	0	0	0
Zwarte kraai <i>C. corone</i>	1	0	0	0	0	0	0	0
Spreeuw <i>Sturnus vulgaris</i>	1	6	0	0	1	0	0	0
Appelvink <i>Coccothraustes coccothraustes</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Vogel sp. <i>Unidentified bird</i>	0	1	0	0	0	1	0	0
Konijn <i>Oryctolagus cuniculus</i>	2	4	8	2	1	0	1	1

Territorium Territory number Locatie Site Jaar Year	V				IIIa			
	Elsterberg/Prattenburg				Maarsbergen			
	1967	1968	1969	1970	1967	1968	1969	1970
Fazant <i>Phasianus colchicus</i>	0	0	0	1	0	0	0	0
Postduif <i>Columba livia</i>	7	18	5	1	0	0	0	2
Holenduif <i>C. oenas</i>	2	1	0	0	0	0	0	0
Houtduif <i>C. palumbus</i>	12	6	12	1	0	0	0	0
Turkse tortel <i>Streptopelia decaocto</i>	0	0	0	0	0	0	0	1
Zomertortel <i>S. turtur</i>	0	1	1	0	0	0	0	0
Duif sp. <i>Columba/Streptopelia</i>	3	0	0	0	0	0	0	0
Groene specht <i>Picus viridis</i>	0	1	1	0	0	0	0	0
Grote bonte specht <i>Dendrocopos major</i>	1	1	0	0	0	0	0	0
Zwarte specht <i>Dryocopus martius</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
Merel <i>Turdus merula</i>	0	1	3	0	0	0	0	0
Zanglijster <i>T. philomelos</i>	0	0	2	0	0	0	0	0
Grote lijster <i>T. viscivorus</i>	0	0	1	0	0	0	0	0
Gaai <i>Garrulus glandarius</i>	5	4	5	0	0	0	0	0
Ekster <i>Pica pica</i>	5	4	0	0	0	0	0	0
Notenkraker <i>Nucifraga caryocatactes</i>	0	1	1	0	0	0	0	0
Kauw <i>Corvus monedula</i>	0	2	0	0	0	0	0	0
Zwarte kraai <i>C. corone</i>	1	0	0	0	0	0	0	0
Spreeuw <i>Sturnus vulgaris</i>	2	1	1	0	0	0	0	0
Vogel sp. <i>Unidentified bird</i>	1	1	0	0	0	0	0	0
Konijn <i>Oryctolagus cuniculus</i>	8	2	1	0	0	0	0	0

Bijlage 4. Voorlopige resultaten van het ruiverenonderzoek, gebaseerd op vondsten op de Utrechtse Heuvelrug in 1966-68 (bron: ongepubliceerd overzicht Paul Opdam). *Preliminary results of research into the moult of Northern Goshawks on the Utrechtse Heuvelrug in 1966-68, based on findings of moulted feathers (unpublished data Paul Opdam).*

De rui werd gevolgd door regelmatige bezoeken aan de nestgebieden, die elke keer nauwkeurig werden doorzocht. Aan het territorium werd vooral na het broedseizoen aandacht besteed. Zo was de ruidatum vaak tot op enkele dagen nauwkeurig vast te stellen. Andere onderzoekers werden niet gezien, dus de kans dat anderen ook veren raapten is miniem.

Ruischema

De resultaten van het rui-onderzoek komen in zekere mate overeen met die welke Heinz Brüll (1964. *Das Leben deutscher Greifvögel*. Fischer, Stuttgart) gedurende zijn tienjarige studie hierover verkreeg, namelijk een descendente rui van de handpennen (van binnen naar buiten) en een (weliswaar aangepaste) rui van het mannetje in het broedseizoen. De ruidata van de Heuvelrug-vrouwjes wijzen echter op een vroegere start in Nederland (Tabel 2); beide handpennen 6 vielen bij ons gewoonlijk in de eerste week van juni, maar rond 15 juni in Duitsland (waar het onderzoek in de jaren vijftig plaatsvond). Alleen het vrouwtje van Territorium I was in overeenstemming met de Duitse vogels. Opvallend zijn verder de snel opeenvolgende ruidata van linker handpen 3 en 4 van het mannetje (Tabel 1).

De rui van de kleine veren (territorium I en II) was gespreid over de periode van mei tot in augustus, waarschijnlijk zelfs tot in september. Eerst vielen de dekveren van de handpennen in mei en juni. De borst- en onderstaartdekveren volgden vanaf de vierde week van juni. Rug-, bovenstaart en armpendekveren werden gedurende de gehele periode gevonden, maar vooral in de tweede helft van juni. Ondervleugeldeveren zouden het laatst aan de beurt zijn: zij vallen eind augustus-begin september. Half augustus ruiden het vrouwtje van Territorium II en het mannetje van Territorium I nog borst- en vleugeldeveren.

Tabel 1. Rui van havikmannetjes in twee territoria op de Utrechtse Heuvelrug in 1968 (H = handpen). *Moult of male Northern Goshawks in two territories on the Utrechtse Heuvelrug in 1968 (P = primary).*

Territorium I

H2 links: vondst 6 juni (oud)

P2 left: found 6 June (old)

H3 links: vondst 6 juni (geruid na 1 juni)

P3 left: found 6 June (moulted after 1 June)

H4 links: vondst 6 juni (vers)

P4 left: found 6 June (fresh)

H5 links: vondst 19 juni (geruid 18/19 juni)

P5 left: found 19 June (moulted 18/19 June)

Territorium III

H1 links: vondst 28 april (geruid 28 april)

P1 left: found 28 April (moulted 28 April)

H1 rechts: vondst 17 mei (oud)

P1 right: found 17 May (old)

H2 rechts: vondst 27 mei (geruid c. 10 mei)

P2 right: found 27 May (moulted c. 10 May)

Tabel 2. Rui van havikvrouwtjes in drie territoria op de Utrechtse Heuvelrug in 1968 (H = handen, A = armpen, S = staartpen). *Moult of female Northern Goshawks in three territories on the Utrechtse Heuvelrug in 1968 (P = primary, S = secondary, R = rectrice).*

Territorium I

H6 links: vondst 6 juni (geruid 2/4 juni)	<i>P6 left: found 6 June (moulted 2/4 June)</i>
H1 rechts: vondst 23 mei (oud)	<i>P1 right: found 23 May (old)</i>
H2 rechts: vondst 6 juni (oud)	<i>P2 right: found 6 June (old)</i>
H3 rechts: vondst 20 april (vers)	<i>P3 right: found 20 April (fresh)</i>
H5 rechts: vondst 5 mei (geruid na 26 april)	<i>P5 right: found 5 May (moulted after 26 April)</i>
H6 rechts: vondst 6 juni (geruid 5 juni)	<i>P6 right: found 6 June (moulted 5 June)</i>
A2 links: gevonden 27 mei (geruid na 23 mei)	<i>S2 left: found 27 May (moulted after 23 May)</i>
A5 links: gevonden 27 juni (vers)	<i>S5 left: found 27 June (fresh)</i>
A3 rechts: geruid c. 25 mei	<i>S3 right: moulted about 25 May</i>
A5 rechts: vondst 6 juni (geruid na 1 juni)	<i>S5 right: found 6 June (moulted after 1 June)</i>
A10 rechts: vondst 27 juni (geruid 27 juni)	<i>S10 right: found 27 June (moulted 27 June)</i>
S1 links: vondst 27 juni (geruid na 22 juni)	<i>R1 left: found 27 June (moulted after 22 June)</i>
S6 links: vondst 22 juni (geruid na 11 juni)	<i>R6 left: found 22 June (moulted after 11 June)</i>
S1 rechts: vondst 5 mei (geruid na 26 april)	<i>R1 right: found 5 May (moulted after 26 April)</i>
S6 rechts: vondst 17 mei (geruid na 12 mei)	<i>R6 right: found 17 May (moulted after 12 May)</i>

Territorium II

H2 links: vondst 26 april (vers)	<i>P2 left: found 26 April (fresh)</i>
H4 links: vondst 27 mei (geruid na 23 mei)	<i>P4 left: found 27 May (moulted after 23 May)</i>
H5 links: vondst 1 juni (geruid na 27 mei)	<i>P5 left: found 1 June (moulted after 27 May)</i>
H2 rechts: vondst 26 april (vers)	<i>P2 right: found 26 April (fresh)</i>
H3 rechts: vondst 17 mei	<i>P3 right: found 17 May</i>
H4 rechts: vondst 1 juni (vers)	<i>P4 right: found 1 June (fresh)</i>
H5 rechts: vondst 6 juni (geruid 1 juni)	<i>P5 right: found 6 June (moulted 1 June)</i>
A10 links: vondst 6 juni (geruid na 2 juni)	<i>S10 left: found 6 June (moulted after 2 June)</i>
S3 rechts: vondst 6 juni (oud)	<i>R3 right: found 6 June (old)</i>
S6 rechts: vondst 27 mei (geruid na 23 mei)	<i>R6 right: found 27 May (moulted after 23 May)</i>

Territorium III

H1 links: vondst 17 mei (geruid na 5 mei)	<i>P1 left: found 17 May (moulted after 5 May)</i>
H2 links: vondst 12 mei (geruid na 5 mei)	<i>P2 left: found 12 May (moulted after 5 May)</i>
H3 links: vondst 17 juni (geruid na 12 mei)	<i>P3 left: found 17 June (moulted after 12 May)</i>
H1 rechts: vondst 17 mei (geruid na 5 mei)	<i>P1 right: found 17 May (moulted after 5 May)</i>
H2 rechts: vondst 23 mei (oud)	<i>P2 right: found 23 May (old)</i>
H3 rechts: vondst 16 juni (oud)	<i>P3 right: found 16 June (old)</i>

Veranderingen in paarsamenstelling: de omloopsnelheid

De ruiveren die in de loop van 1966-68 in het gebied zijn gevonden, werden aan een vergelijkend onderzoek onderworpen, waarbij werd gelet op verschillen in lengte, vorm en pigmentering. Uit dit onderzoek kwamen opvallende resultaten. Zo blijkt de samenstelling van de standparen geregeld te veranderen. In 1966-68 ging het om de volgende:

- Territorium I: van 1967 op 1968 werd een nieuw paartje gevormd: een eerstejaars vrouwtje en een mannetje waarvan vroeg in 1967 op 6 km ten oosten van het toenmalige nest in Territorium

I een oude Handpen 5 werd gevonden. Deze handpen was vrijwel zeker afkomstig van het mannetje van het standpaar in 1968 in territorium I: lengte en pigmentering kwamen overeen.

- Territorium II: er waren onvoldoende gegevens over het mannetje, maar deze zou in 1965 zijn omgekomen door vergiftiging, waarna hij in 1966 is vervangen. In 1968 zou ook dit mannetje zijn verdwenen. Over het vrouwtje bestaat twijfel. De lengte van het aantal vergelijkbare handpennen uit 1966 is iets geringer dan die van 1967 en 1968 (zie Tabel 5); bovendien is de kleur iets bruiner.
- Territorium III: ook over dit mannetje geen zekerheid. Pigmentering en vorm verschillen weinig van veren uit 1966 en 1968. Het vrouwtje is vernieuwd van 1966 op 1967 (geen wolkjespatroon).
- Territorium V: 1967 bracht een geheel nieuw paar. Het mannetje was een eerstejaars vogel, het vrouwtje was ook nieuw (afgeleid uit haar meer teruggetrokken gedrag en de slankere zesde handpen).

Samengevat betekent dat het volgende: in drie broedseizoenen met vier paren Havik hebben minstens acht veranderingen in de paarsamenstelling plaatsgevonden, ofwel gemiddeld viel elk individu na twee seizoenen uit. De belangrijkste oorzaak van het grote aantal wisselingen zoeken we in de richting van gif, hoewel na 1965 - toen een vergiftigd mannetje werd gevonden - geen dode Haviken zijn aangetroffen. Dit kan zowel landbouwgif zijn geweest (persistente pesticiden werden tot 1968-73 legaal en massaal in de landbouw toegepast), als met opzet uitgelegd gif (met de bedoeling roofvogels te doden). In ruiveren werd namelijk kwik (Hg) aangetoond. Opvallend is verder dat nabij het territorium met de meeste wisselingen (V, nabij Veenendaal) het grootste aantal potentiële gifmengers voorkwam; hier werden verhoudingsgewijs veel postduiven gegeten (zie Bijlage 2-3).

Lengte van gevonden ruiveren

De lengte van de handpennen is mede een maat om individuen van elkaar te onderscheiden (Tabel 3). Let op: het vrouwtje van Territorium I in 1968 was een eerstejaars vogel, zo ook het mannetje van Territorium V in 1967. Eerstejaars vogels hebben altijd gemiddeld kortere pennen dan ouderejaars (zie Bijlage 4 in *Ecologische Atlas van de Nederlandse Roofvogels*). De lengte van de pennen is in mm, onder voorbehoud van kleine afwijkingen vanwege meetfouten.

Tabel 3. Lengte (in mm) van linker (L) en rechter (R) handpennen van Haviken gevonden in territoria op de Utrechtse Heuvelrug in 1966-68. *Length of moulted left (L) and right (R) primaries (in mm) of Northern Goshawks on the Utrechtse Heuvelrug in 1966-68.*

Handpen Primary	Territorium I Territory I								Territorium II Territory II							
	Vrouw Female				Man Male				Vrouw Female							
	1966	1967	1968	1967	1968	1966	1967	1968	1966	1967	1968	1966	1967	1968		
	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R		
1	-	-	-	-	-	211	-	-	-	-	-	215	217	219	-	-
2	-	-	225	-	-	217	-	-	184	-	224	-	-	-	227	226
3	-	-	-	-	-	223	-	195	189	-	-	-	-	-	-	233
4	-	240	-	-	-	-	-	-	203	-	-	-	-	-	255	-
5	272	-	-	-	-	269	-	-	244	-	281	-	284	-	284	282
6	-	-	-	-	286	286	-	-	-	-	-	-	295	-	-	-

Handpen Primary	Territorium III Territory III											
	Vrouw Female						Man Male					
	1966		1967		1968		1966		1967		1968	
	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R
1	224	223	-	227	228	226	185	186	-	-	184	185
2	-	-	238	236	239	239	-	-	-	-	-	190
3	-	246	246	242	245	243	-	-	-	198	-	-
4	-	-	-	257	-	-	-	-	-	-	-	-
5	-	-	287	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	-	-	-	-	-	-	-	-	259	-	-	-

Handpen Primary	Territorium V Territory V											
	Vrouw Female						Man Male					
	1966		1967		1968		1966		1967			
	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R	L	R
1	218	-	-	-	-	-	184	-	-	-	-	-
2	224	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	202	-	-
5	-	277	285	-	287	-	-	-	-	-	-	-
6	-	-	301	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Ongepaarde Haviken

Onderzoek aan de ruiveren, gecombineerd met een aantal waarnemingen, leerde ons dat er in het onderzochte bosgebied (dat van andere bosgebieden is geïsoleerd) meer Haviken leefden dan er tot broeden kwamen. De standparen duldden de overcomplete soortgenoten in hun jachtgebied. De niet-gepaarde Haviken vulden elk seizoen de opengevallen plaatsen zoveel mogelijk op. De jongen bleven in ieder geval voor een deel in het bosgebied, en vulden zo het overschot weer aan. Enkele waarnemingen die deze gedachtengang ondersteunen:

- Op 3 juni 1966 werd een bovenarmpen gevonden van een wijfshavik, bijna 7 km ten noordwesten van het nest in het (noordelijke) territorium I. Deze veer kan nooit van een der standhaviken afkomstig zijn geweest. Het gebied werd zonder resultaat doorzocht op de aanwezigheid van havikshorsten.
- Zie de vondst van de veer van een havikmannetje 6 km ten oosten van Territorium I (hierboven), en 5 km ten noordoosten van het nest in Territorium II.

Aanwezigheid van jonge Haviken

Over jonge Haviken bestaan de volgende gegevens:

- In november 1967 werden in Territorium V twee juveniele Haviken waargenomen, waarschijnlijk dus uitgevlogen uit het nest van dat jaar in dit territorium. In Territorium IV werd in juni 1968 een veer van een eerstejaars wijfje gevonden, dat eveneens tot hetzelfde broedsel kan hebben behoord.
- In twee opeenvolgende broedseizoenen stelden we in totaal twee maal vast date en eerstejaars Havik zich had verpaard met een volwassen partner. Gezien de geïsoleerde ligging van ons bosgebied lijkt het voor de hand te liggen dat deze jonge Haviken in hetzelfde gebied werden grootgebracht.

Bijeneter *Merops apiaster* als prooi voor een Sperwer *Accipiter nisus*

Lex Tervelde

In mei 2001 werd door de leden van Avifauna Groningen een achttal bijeneters ontdekt. De vogels hadden het zandwinningbedrijf te Harkstede uitgekozen om daar hun nesten uit te graven (de Bruin 2001). Rondom de zandwinplas zijn indertijd enkele bosjes aangeplant die tot een geschikt biotoop voor Groninger Sperwers zijn uitgegroeid. Het zijn kleine bosjes bestaande uit es, esdoorn, els, populier en wilg, niet al te open en ook niet te dicht. De bosjes liggen een straal van ongeveer een kilometer rondom de broedplaats van de bijeneters. Vanaf 1993 worden de bosjes met wisselend succes door een paartje Sperwer bezet (Tabel 1).

Tabel 1. Aantal uitgevlogen jongen (verdeeld naar geslacht) van sperwerparen broedend rond de zandwinplas bij Harkstede te Groningen in 1993-2001. *Number of fledglings in pair(s) of Eurasian Sparrowhawk(s) nesting in small woodlots amidst farmland near Harkstede, Groningen.*

Jaar <i>Year</i>	Aantal mannetjes <i>Number of males</i>	Aantal vrouwtjes <i>Number of females</i>
1993	2	2
1994	0	0
1995	3	3
1995	2	0
1996	0	2
1997	0	0
1998	3	1
1998	2	2
1999	0	5
2000	2	3
2001	0	1

Uit de tabel blijkt dat niet in alle jaren succesvol werd gebroed, en dat er in sommige jaren (1995, 1998) zelfs twee broedsels werden gevonden.

Tijdens het ringbezoek op 16 juli 2001 werd op het nest een jong mannetje aangetroffen van ongeveer 14 dagen oud. Na het ringen werd de bekende plukplaats nog even bezocht om veren te verzamelen in verband met onderzoek naar de prooikeus. Onze aandacht werd meteen getrokken door een paar turquoise-kleurige borstveren welke niet ver van de vaste plukplaats werden gevonden. Direct gingen onze gedachten uit naar de Bijeneters welke hemelsbreed een kleine kilometer verderop zaten.

Op de plukplaats werden nog een aantal mooi-gekleurde handpennen, armpennen, staartveren en lichaamsveren verzameld (Foto 1). Ook werd een deel van de schedel

verzameld, aan de hand waarvan ons vermoeden werd bevestigd: een bijeneter! Het alleenstaande jonge sperwermannetje kwam dus deels groot op een bijeneter. Voor zover uit prooilijsen bekend kan deze bijeneter als een nieuwe prooi-soort voor Nederlandse Sperwers aan de toch al niet geringe lijst worden toegevoegd.

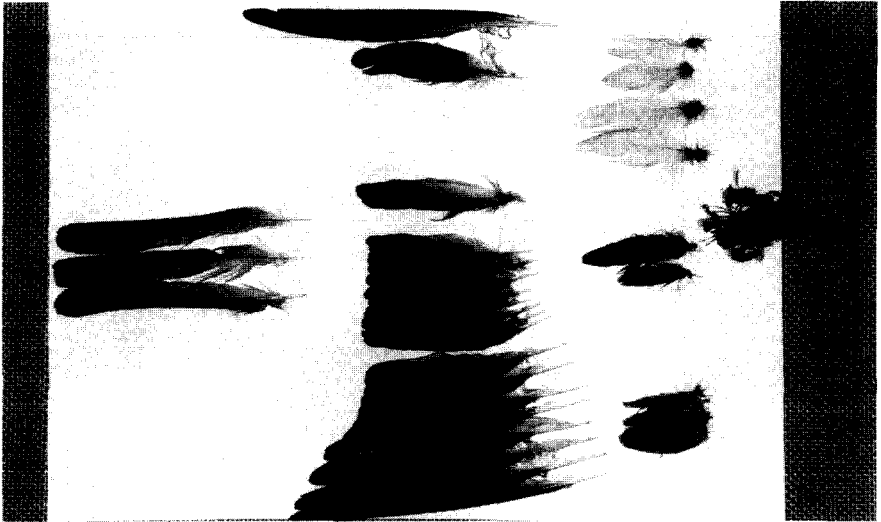

Foto 1. Verenkrans en deel van de schedel van een bijeneter, gevonden als prooi van een Sperwer op plukplaats bij Harkstede op 16 juli 2001 (Lex Tervelde). *Plucking and part of the skull of a European Bee-eater as found near the nest of a Eurasian Sparrowhawk at Harkstede, 16 July 2001.*

Summary: European Bee-eater *Merops apiaster* as prey of a Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus*

In small deciduous woodlots in open farmland near Harkstede in the province of Groningen, annually 1-2 pairs of Eurasian Sparrowhawks were recorded between 1993 and 2001; nine breeding attempts were successful, raising a total of 14 males and 19 females (Table 1). Within a kilometer of the Sparrowhawk's breeding site, a sand-pit attracted eight European Bee-eaters in May 2001, which eventually excavated several holes. Presumably one of these Bee-eaters was found depredated on a plucking site of the Sparrowhawks on 16 July (Photo).

Literatuur

Bruin B. de 2001. Bijeneters *Merops apiaster* bij Harkstede. *De Grauwe Gors* 29: 66.

Adres: Ten Oeverlaan 41, 9744 GE Groningen.

Sperwer *Accipiter nisus* slaat Kauw *Corvus monedula* en laat zich die door mij niet afpakken

Tim van Nus

Zaterdag 10 januari 2004 begon voor mij grauw. Ik zou de hele dag aan mijn bureau gekluisterd moeten zitten voor schoolwerk, en het weer nodigde niet echt uit om naar buiten te gaan. Rond 15.00 uur toog ik naar het winkelcentrum van Dieren voor m'n noodzakelijke boodschappen. Even achter het station van Dieren bevindt zich een parkje omringd door rijtjeshuizen. Alarmerende zwarte kraaien en kokmeeuwen wezen me erop dat er in een van de voortuintjes een roofpjet moest zitten.

Voor de verandering fietste ik er langs en zag al snel een vrouwtje Sperwer in gevecht met een zwarte vogel. Omdat de prooi een aantal hoge pieptonen slaakte, dacht ik dat het om een merelmantje ging. Ik stalde mijn fiets op veilige afstand om het tafereel gade te slaan. Sperwers in stad of dorp zijn tegenwoordig zeker geen zeldzaamheid, maar de kans om ze hun prooi te zien plukken blijft toch klein. Toen de prooi eenmaal onder bedwang was, begon de Sperwer aan de borst te plukken. De prooi leefde nog. Ik wees een voorbijganger op het tafereel. Die pakte daarop zijn digitale camera en liep met Hollandse boersheid tot drie meter van de Sperwer om een foto te maken. Daarna vertrok hij in alle haast naar het station. De Sperwer, een eerstejaars vrouwtje getuige de bruine zoompjes langs de dekveren en de stevige poten, bleef gewoon zitten. Rustig benaderde ik daarop de Sperwer ook tot op zo'n vier meter. Die bleef gewoon plukken. De Sperwer was niet geringd. Ik belde met mijn mobiele telefoon gelijk een paar mensen om deze vreemde ervaring mee te delen (ja, zo gaat dat tegenwoordig). Leden van de Accipiter-familie staan immers bekend om hun schuwheid en dit leek me absoluut afwijkend gedrag. Ik besloot de Sperwer even door te laten eten om de verloren energie van de uitputtende strijd met de kauw, want dat bleek de prooi te zijn, weer aan te vullen. Gehurkt zat ik zo naast de Sperwer die nauwelijks op mij reageerde (Foto 1). Af en toe keek ze me met twee prachtige geelzwarte ogen aan. Wat een vrouw! Het gekraak van de snavel op het borstbeen van de kauw was enkele malen goed te horen. Toen ze de prooi zat uit te buiken, de borstspieren van de kauw waren inmiddels verorberd, zag ik dat de Sperwer een verse bloeding vertoonde op de overgang van tarsus naar dijbeen. Mogelijk was dit veroorzaakt door het gevecht met de kauw. Noemenswaardig is verder dat de Sperwer nauwelijks veren van de prooi had getrokken.

Van een gearriveerde buurvrouw kon ik een camera lenen. Hiermee maakte ik enkele foto's. De Sperwer leek geen last te ondervinden van de automatische flits. Ik kon de camera tot zo'n 30 cm van de vogel houden. Hield ik hem dichterbij, dan weigerde de camera een foto te maken (te weinig licht?), maar de Sperwer leek alles best te vinden. Hierna heb ik enige afstand genomen en mijn telefoonnummer bij de buurvrouw achtergelaten. Ze zou me bellen als het rolletje vol was. Vijf minuten later ging ik weer naast de Sperwer zitten. Deze was inmiddels begonnen aan de dijbenen van de kauw, maar

haalde hier geen vlees, uitsluitend veren, vanaf. Ik besloot de grens te verleggen door aan de kauw te trekken (die overigens behoorlijk stonk). De Sperwer accepteerde dit niet en ze pakte op haar beurt het karkas met één poot stevig vast en maakte een pikkende beweging naar mijn hand. Ze maakte geen aanstalten om weg te vliegen. Om het helemaal bont te maken, besloot ik de kauwenveertjes die aan haar snavel kleefden te verwijderen. Ze leek het niet erg te vinden! Ik hield daarop een vlakke hand onder de borst van de Sperwer en trok deze rustig omhoog om de vogel min of meer te dwingen op mijn hand te gaan zitten. Ze stapte rustig een stukje opzij. In de vijf minuten die volgden, leek de Sperwer een poging te doen om van de kop van de prooi te eten. Ik ben toen maar boodschappen gaan doen, want ik zag een donkere regenwolk opdoemen. Na 20 minuten fietste ik weer langs de crime scene. De Sperwer was ondertussen opgevlogen en twee kleuters waren bezig de kauw een laatste eer te bewijzen door hem in het parkje te begraven.

Foto. Vrouwtje Sperwer bezig met plukken van kauw, Dieren, 10 januari 2003 (Tim van Nus).
Female Eurasian Sparrowhawk plucking jackdaw, Dieren, 10 January 2003.

Discussie

Dit opmerkelijk tamme gedrag van een Sperwer was nieuw voor mij. Een telefoontje met Rob Bijlsma leerde me dat het ook in roofvogelland onbekend gedrag is. Achteraf zie ik drie mogelijke oorzaken van dit gedrag:

1. Ondanks dat de Sperwer geen ring of leertjes droeg, kan het om een ontsnapte of vrijgelaten vogel gaan. Het gedrag ten opzichte van mijn aanwezigheid deed me

enigszins denken aan een valkeniersvogel. Een kauw is zeker geen standaardprooi voor een Sperwer. Zelf vond ik twee maal kauwen als sperwerprooi in de buurt van Zwolle. Klaas Posthuma (1996) vermeldt een uitgebreide vechtpartij tussen Sperwer en kauw, waaruit bleek dat het overmeesteren van een kauw geen kleinigheid is. Ook deze Sperwer bleef op haar prooi zitten toen zij werd benaderd (waarbij de ring kon worden afgelezen, een door Willem van Manen geringde vogel). Mogelijk dat de onkunde van de Sperwer er iets mee te maken heeft gehad om voor deze prooi te kiezen. Het is haar overigens wel gelukt om (evenals in het geval van Posthuma) de prooi te verorberen. Aan het verenkleden van de Sperwer kon ik overigens niet zien dat zij in een hok of iets dergelijks had gezeten.

2. De Sperwer was als het ware high als gevolg van een vrijgekomen stoot adrenaline bij de jacht en het gevecht (moeilijke prooi en verwonding), en vertoonde als gevolg daarvan het waargenomen gedrag. Afwijkend gedrag valt ook bij de hond van mijn vriendin te bespeuren als deze (de hond) zich weer eens te buiten heeft gerend. Echter, ook na 45 minuten liet de Sperwer zich van dichtbij observeren en maakte zij, zelfs na aanraking, geen aanstalten op de wieden te gaan.
3. De Sperwer ervoer de aanwezigheid van mensen in haar nabijheid simpelweg niet als een bedreiging. Sterker nog, mijn aanwezigheid belette de zwarte kraaien de Sperwer weg te pesten. De Sperwer koos er misschien daarom voor de (toch al zware) prooi ter plekke te verorberen en mijn aanwezigheid voor lief te nemen. Na enige minuten was er sprake van "gewenning" (en ga ik de rest van mijn leven in als de vogelfluisteraar).

Summary: Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus* captures Jackdaw *Corvus monedula* and refuses to let go of it

On 10 January 2004, a first-year female Eurasian Sparrowhawk was observed struggling to subdue a black bird in a garden in the town of Dieren (central Netherlands); it turned out to be a Jackdaw. During the struggle, the Sparrowhawk was presumably slightly wounded, as witnessed from the fresh blood on the intertarsal joint. The Sparrowhawk started eating before the prey was dead, at first concentrating on the pectoralis (removing only few feathers) and, after a break, continuing with the muscles of the pelvic limb. The observer could approach the Sparrowhawk in plain view to within hand-reach, actually touching the bird's bill. It refused to let go of the prey when the observer tried to take the Jackdaw away. Photographs were taken from within a distance of 30 cm. The bird was unbanded, nor did it carry leashes (which would have indicated an escaped falconry bird).

Literatuur

Posthuma K. 1996. Bijzondere vogelwaarneming in Smilde. De Takkeling 4(2): 8.

Adres: Zutphensestraatweg 47, 6955 AE Ellecom (timvannus@hotmail.com).

Kan een sperwervrouw *Accipiter nisus* haar nest tegen predatie door een Havik *Accipiter gentilis* verdedigen?

Oscar Vedder & Arjan L. Dekker

Bij sperwernesten wordt tegenwoordig op de SOVON-nestkaarten predatie van de jongen het vaakst gemeld als mislukkingsoorzaak, waarbij de havik als voornaamste boosdoener wordt genoemd (Bijlsma 2004). Roofvogelliefhebbers kennende zal dit ongetwijfeld hebben geleid tot veel frustratie en discussie over de oorzaak van deze toenemende predatiedruk van haviken op sperwernesten.

Zelf hebben wij ook al enige ervaring (tenminste acht jaar) met het in het veld rondlopen/fietsen om roofvogelnesten op te sporen en in de gaten te houden. Hierbij heeft Oscar zich, samen met Stef Waasdorp, meer gericht op de Sperwer en voelde Arjan zich meer aangetrokken tot het grotere werk, de Havik (compensatiegedrag?). In 2003 hebben we samen, in het kader van onze studie biologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, fulltime onderzoek gedaan aan 25 sperwernesten rondom Groningen, Zuidlaren en Emmen (Vedder & Dekker 2003).

In de discussie over havikpredatie van sperwernesten is het natuurlijk interessant om te weten of een sperwervrouw haar nest tegen een havik(vrouw) kan verdedigen. Of dat, wanneer een Havik z'n zinnen op het nest heeft gezet, het nest als verloren beschouwd kan worden. Op grond van onze ervaringen, die wij voornamelijk in 2003 hebben opgedaan, wagen we een antwoord op de in de titel vermelde vraag.

Een anekdote

Laten we beginnen met een anekdote van een paar jaar geleden. Destijds zag Oscar, nadat zijn aandacht werd getrokken door een fel alarmerende sperwervrouw, een volwassen havikvrouw uit het nestvak van deze Sperwer vliegen. Doordat de Havik nog even op een tak ging zitten, kon al met het blote oog een vers glimmende ring om de linkerpoot van deze vrouw worden waargenomen. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat deze havikvrouw afkomstig was van het dichtstbijzijnde haviksnest (\pm 700 meter), omdat de vrouw daar een paar dagen tevoren door Arjan was gevangen en geringd om de linkerpoot. Deze vrouw was in prima conditie en de enige territoriale vrouw met een ring om haar linkerpoot in die omgeving. De jongen op het betreffende sperwernest zijn allemaal succesvol uitgevlogen wat opvallend is aangezien we er vanuit kunnen gaan dat een Havik kan onthouden waar zo'n nest zit.

Onderzoek in 2003

In 2003, toen we alle sperwernesten minimaal om de vijf dagen bezochten, vonden we meer aanwijzingen dat sperwernesten door haviken bezocht werden, zonder dat dit gelijk leidt tot predatie. Onder één sperwernest vonden we in de jongenfase een staartpen van een havikvrouw en bij een ander werd een borstveer van een volwassen Havik

gevonden. Wederom vlogen in beide nesten alle jongen succesvol uit. We weten niet of de betreffende Haviken deze veren hebben verloren door natuurlijke rui of doordat ze ruzie met de territoriale Sperwers hebben gehad, maar het lijkt ons logisch dat Haviken lang niet bij elk sperwernestbezoek veren verliezen. Dus redelijkerwijs valt aan te nemen dat sperwernesten vaker dan waargenomen, aan de hand van veervondsten, worden bezocht door Haviken zonder dat dit leidt tot predatie van het sperwernest.

Dat er wel degelijk rekening moet worden gehouden met sperwervrouwen, hebben we in 2003 zelf aan den lijve ondervonden. Het is ons toen namelijk opgevallen dat sommige vrouwen, als je ze wat vaker bezoekt, zeer agressief kunnen worden. Vier van de 25 vrouwen gingen na verloop van tijd over tot fysieke aanvallen van de nestboomklimmer. En we kunnen jullie wel vertellen dat het geen pretje is om vanuit het niets een paar sperwerklaauwen tegen je kop aan te krijgen. Het werd zelfs zo erg dat Arjan eerst z'n zonnebril opzette voordat hij de boom inging, zodat in ieder geval zijn ogen beschermd waren. Als je probeerde de vrouwen af te weren met je arm, dan had je na afloop de krassen in je arm staan. Bij drie van de vier vrouwen werd het zelfs zo erg dat alleen al naar de nestboom toelopen voor haar reden genoeg was om je te ontvangen met een klets tegen je kop. In al deze gevallen was het mannetje afwezig of bleef al dan niet alarmerend ergens in een boom van een afstandje toekijken.

Discussie

Dit alles heeft ons doen inzien dat een Havik wel degelijk een zeker risico loopt als hij of zij trek heeft in een paar nestjonge Sperwers. Dit risico zal dus logischerwijze worden afgewogen tegen de hoeveelheid voedsel die hij of zij nodig heeft en de hoeveelheid makkelijker te pakken prooien die er beschikbaar is.

Het risico dat de Havik loopt, als hij uit is op sperwerjongen, is afhankelijk van de aanwezigheid van de sperwervrouw. Als de vrouw niet aanwezig is, bijvoorbeeld om te jagen, staat de Havik weinig in de weg om de jongen te pakken. In 2003 werd bij onze nestbezoeken in de jongenfase (in totaal 176) in alle gevallen, behalve één, de sperwervrouw waargenomen en er werd geen predatie van jongen waargenomen.

Dat het aantal keren dat de vrouw aanwezig was bij het nest in onze studie uitzonderlijk hoog is, blijkt als we onze gegevens vergelijken met een studie in twee gebieden in Zuidwest-Schotland (Moss 1979). Hierbij werd in twee gebieden, wanneer de jongen elf dagen oud waren, tijdens 77% van alle nestbezoeken de moeder waargenomen. Toen de jongen 20-23 dagen oud waren, werd in het ene gebied maar in 32% van de gevallen de moeder gezien, in het andere gebied in 66% van de gevallen. In deze studie werd dan ook wel predatie van jongen waargenomen: van alle twee dagen oude jongen die uiteindelijk niet uitvlogen werd 17.5% gepakt door een bosuil *Strix aluco*. Dat hier geen predatie door Haviken optrad, valt simpel te verklaren met het feit dat Haviken daar, ten tijde van die studie, niet voorkwamen.

Dit alles heeft bij ons tot de conclusie geleid dat sperwervrouwen wel degelijk mans genoeg zijn om het nest tegen Haviken te beschermen. Nu hebben wij in het verleden ook, net zoals anderen (Bijlsma 2004), vaak een geplukte volwassen sperwervrouw

onder het nest gevonden. Deze waren soms zeer ervaren (leeftijd aan de hand van de unieke patronen op de ruiveren vastgesteld). Aangezien dit bij onze gevallen meestal gebeurde in de eifase of de vroege jongenfase, vermoeden wij dat ze heel kwetsbaar zijn als ze nog op het nest zitten te broeden. Ze kunnen dan niet ergens verborgen in een boom vanaf een afstandje de omgeving van het nest in de gaten houden.

Sperwervrouwje, gevangen op 7 maart 2004 in het studiegebied (Noorder Hooge Brug) (Alwin Hut). *Female Sparrowhawk from the study population, captured on 7 March 2004.*

Na afloop van Oscars lezing over geslachtsafhankelijk energieverbruik van nestjonge Sperwers op de Landelijke Roofvogeldag te Meppel van 2004, kwam vanuit het publiek de vraag of we echt geen last hebben gehad van predatie van nestjongen. Toen verklaarde Oscar dat met het simpele feit dat we gewoon geluk hebben gehad en dat het gewoon toeval is geweest. Echter, als we hier wat dieper over nadenken, dan is er een wetenschappelijke verklaring te bedenken die niet van toeval uitgaat. De evolutietheorie gaat er vanuit dat elk natuurlijk gedrag van een individueel dier is geëvolueerd om tijdens het leven zoveel mogelijk jongen te produceren, die zichzelf ook weer voortplanten. Als we dit gegeven toepassen op de “afweging” die een sperwervrouw neemt of ze al dan niet in de buurt van het nest blijft om de jongen te verdedigen, dan zijn er een twee belangrijke factoren die in die “afweging” meespelen.

Allereerst de mate waarin het mannetje kan voldoen aan de voedselvraag van de jongen. Als het mannetje niet kan voldoen aan de vraag van de jongen, kan dat betekenen dat de jongen doodgaan of dat ze in slechte conditie uitvliegen. Jongen die in slechte conditie uitvliegen zouden een verhoogde sterftekans kunnen hebben waardoor de kans dat deze jongen zichzelf voortplanten sterk afneemt. Het vrouwtje zou dit kunnen tegengaan door zelf ook te gaan jagen om zodoende aan de voedselvraag van de jongen te voldoen. Echter, dan neemt ze wel het risico dat alle jongen gepredeerd worden. Dit brengt ons tot de volgende factor die meespeelt in haar "afweging", de kans dat het nest gepredeerd wordt in haar afwezigheid, ofwel de predatiedruk. Bij elk nest zal er sowieso een kans bestaan dat er een Havik, of ander roofdier, langskomt, zelfs in de stad (Haviken broeden tegenwoordig ook al in het stadspark van Groningen; Dekker & Hut in prep.). Als de predatiekans klein is, kan ze misschien beter gaan jagen, om zo te zorgen dat de jongen in goede conditie uitvliegen. Als deze kans op predatie groot is, moet ze bij het nest blijven omdat er anders geen jongen uitvliegen.

Dit theoretische scenario brengt een aantal interessante voorspellingen met zich mee. Ten eerste, de kans op predatie of sterfte van de nestjongen wegens voedselgebrek, (afhankelijk van de "beslissing" van het vrouwtje om wel of niet te gaan jagen) hangt af van de voedselvraag van de jongen en het prooiaanbod. Op de Landelijke Roofvogeldag liet Oscar zien dat de voedselvraag van het nest sterk afhankelijk is van het aantal jongen en het aandeel vrouwen onder de nestjongen. Nesten met meer vrouwen onder de jongen zouden dus een verhoogde kans op predatie kunnen hebben, omdat het vrouwtje er in dat geval voor zou kunnen kiezen om mee te helpen met jagen. In de onderzochte populatie zou dan een mannenoverschot moeten ontstaan. Dit effect zal sterker worden naarmate de man minder goed kan voldoen aan de voedselbehoefte. Onder laat gestarte broedsels is inderdaad een mannenoverschot aangetoond (Daan *et al.* 1996), zo ook bij nesten van eerstejaars mannetjes (Risch & Brinkhof 2002).

Ten tweede, als het voor het sperwervrouwtje op de een of andere manier mogelijk is om de kans op predatie tijdens haar afwezigheid (de predatiedruk) te schatten, dan kan ze dat "meenemen" in haar afweging om het nest wel of niet te verlaten. Stel nou dat ze het aantal keren dat ze het nest succesvol in de vroege jongenfase heeft verdedigd gebruikt om de predatiedruk te schatten, dan zou haar, in theorie beste, "beslissing" daarvan afhangen. Het kan zijn dat een sperwervrouw een nestcontrole door mensen ervaart als een poging tot predatie die mislukt is of die zij succesvol heeft afgeweerd. Aangezien wij, om de uitkomstdatum van de jongen nauwkeurig vast te stellen, de nesten dagelijks gecontroleerd hebben in de allervroegste jongenfase, is het mogelijk dat al die vrouwen dat hebben ervaren als een extreem hoge predatiedruk. Hierdoor zou het feit dat in ons onderzoek in de volledige nestjongenfase het vrouwtje (in bijna alle gevallen) aanwezig was verklaard kunnen worden. Dit gegeven kan dan weer verklaren waarom we bij onze 25 nesten geen predatie hebben waargenomen.

Hierbij willen we nog wel opmerken dat er extreme type vrouwtjes (met tussenvormen) lijken te zijn. Het ene uiterste probeert zo onopvallend mogelijk weg te komen zonder ook maar enig geluid te maken; deze zouden dus makkelijk gemist kunnen worden door de waarnemer. Het andere uiterste probeert gelijk aan te vallen en gaat daarna hevig alarmeren.

Als er tijdens de evolutie van het gedrag van sperwervrouwen veel vervolging door mensen is geweest, dan zal de geëvolueerde beste “beslissing” altijd zijn om zo onopvallend mogelijk weg te komen. Want als het vrouwtje wordt geschoten, zal ze natuurlijk nooit meer jongen grootbrengen. Het hoeft dus ook niet zo te zijn dat Sperwers die onopvallend vluchten voor mensen, dat ook doen voor Haviken. Wat dat betreft zou het misschien interessant zijn om de ervaringen van mensen die Sperwers vangen met behulp van een levende bosuil ook eens op papier te zetten.

Voor sommigen zal bovenstaand theoretisch scenario een beetje vergezocht in de oren klinken, en/of een sperwervrouw niet in staat achten om “afwegingen” en “beslissingen” te maken. Echter, de evolutie van gedrag vereist niet dat deze “afwegingen” en “beslissingen” bewust worden gemaakt. Een dier dat toevallig instinctief de beste “afwegingen” en “beslissingen” maakt, zal zijn genen in grotere aantallen doorgeven in de volgende generatie dan een dier dat de foute “afwegingen” en “beslissingen” maakt. Als gedrag dan (deels) genetisch is bepaald, dan heb je evolutie van gedrag.

Daarnaast vonden wij ook nog een mooi voorbeeld in de literatuur van een extreme reactie op het experimenteel verhogen van de waarneembare predatiedruk. In een Fins onderzoek (Hakkarainen *et al.* 2001) aan de ruigpootuil *Aegolius funereus* werd, op het moment dat de jongen twee weken oud waren, een gekooide Amerikaanse nerts *Mustela vison* op de nestkast gezet. Vervolgens werd gedurende tien minuten de reactie van het mannetje getest, dat in alle gevallen probeerde de “predator” te verjagen. In het daaropvolgende jaar bleek dat 80% van deze mannetjes zich in een andere nestkast vestigden. Terwijl mannetjes die niet getest waren met een gesimuleerde predator maar in 25% van de gevallen een andere nestkast betrokken. Dit verschil was significant. Dus een gesimuleerde predatiepoging, gedurende tien minuten in de jongenfase, kan voor een man grote gevolgen hebben voor de “beslissing” die hij maakt over waar hij zich vestigt.

Summary: Can a female Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus* defend her nest against predation by a Northern Goshawk *Accipiter gentilis*?

During a study on the energy expenditure of nestling Sparrowhawks in the northern Netherlands in 2003, 25 nests were checked daily at the time of egg hatching and at least once every five days throughout the nestling stage. At two of these visits feathers of a Goshawk were found underneath the nest; nevertheless all nestlings from both nests fledged successfully. It was not clear whether these feathers were moulted, or lost during skirmishes with the local Sparrowhawk. However, it shows that a Sparrowhawk nest detected by a Goshawk is not necessarily a nest lost. As the chance of feather loss by the Goshawk during a visit to a Sparrowhawk nest is likely quite small, such nest visits by Goshawks may occur even more frequently than observed. Additional anecdotal evidence is presented to back up this conclusion.

It was observed that female Sparrowhawks can be quite aggressive at the nest; four out of 25 females in this study eventually physically attacked the observer during climbs to the nest. During these attacks, males were either not present, or watched from some distance (sometimes alarm calling). After having experienced blows to the head by

female Sparrowhawk talons, both authors agree that also Goshawks would risk serious injury when trying to raid Sparrowhawk nests. In spite of this, nest predation is the most common cause of failure mentioned on nest record cards of Dutch Sparrowhawks. In this study, during 176 visits to Sparrowhawk nests during the nestling stage, only once was a female not present. None of the nests was depredated. Apparently, females are capable of deterring raiding Goshawks although we have found plucked Sparrowhawk females near the nest in the past (in the egg - or early nestling stage (when brooding females may be more vulnerable to attack).

These observations suggest benefits of staying close to the nest for female Sparrowhawks (i.e. lower chance of nest predation). Therefore the "decision" of a female Sparrowhawk to stay at her nest during the nestling period may depend on two factors, i.e. the food provisioning quality of the male (impacting nestling condition, and hence their survival) and the chances of nest predation (by a Goshawk or some other predator). The demand for food varies in relation to the number of nestlings and the proportion of females in the brood. A female may decide to start hunting - in addition to the male's hunting - when the demand for food is high and/or the male cannot provide sufficient food to satisfy the needs of its brood, thus increasing the chance of nest predation. On the other hand, the female may be able to "estimate" the chances of nest predation by taking into account the frequency with which she successfully deterred potential predators from the nest (including the observer's visits). The high frequency of nest visits by the observers (possibly perceived by the female as a high predation risk) may have caused the females in this study to stay at their nest throughout the nestling period, and hence the absence of predation.

Literatuur

- Bijlsma R.G. 2004. Trends en broedsucces van roofvogels in Nederland in 2003. *De Takkeling* 12: 7-55.
- Daan S., Dijkstra C. & Weissing F.J. 1996. An evolutionary explanation for seasonal trends in avian sex ratios. *Behavioral Ecology* 7: 426-430.
- Hakkarainen H., Ilmonen P., Koivunen V. & Korpimäki E. 2001. Experimental increase of predation risk induces breeding dispersal of Tengmalm's owl. *Oecologia* 126: 355-359.
- Moss D. 1979. Growth of nestling sparrowhawks (*Accipiter nisus*). *Journal of Zoology, London* 187: 297-314.
- Risch M. & Brinkhof M.W.G. 2002. Sex ratios of Sparrowhawk (*Accipiter nisus*) broods: the importance of age in males. *Ornis Fennica* 79: 49-59.
- Vedder O. & Dekker A.L. 2003. Duur van de eifase en berekening van het legbegin bij de Sperwer *Accipiter nisus*. *De Takkeling* 11: 209-215.

Adres: Kerklaan 17a, 9751 BA Haren (o.h.vedder@student.rug.nl)

Visetende Buizerd *Buteo buteo*

Wim Temmink

Bij onze boerderij op het Hoge Land van Vollenhove, kilometerblok 21-14-51, bevindt zich een grote natuurlijke vijver/poel van zo'n 350 m². Door de geringe regenval van de afgelopen zomer en herfst was de waterstand in de vijver zeer laag. Van de vorige eigenaren van de boerderij erfden wij, bij de koop in 1998, drie zeer grote goudkarpers *Cyprinus carpinus*, die - hoewel wij niet bijvoerden - prinsheerlijk in de vijver bleven rondzwemmen. Ondanks pogingen deze karpers te verwijderen, overleefden ze al onze inspanningen daartoe. Tot week 51 van afgelopen jaar (2003). Het weinige water in de vijver bevroor en de karpers lieten het leven, waarschijnlijk door zuurstofgebrek. Nadat de dooi ingevallen was, heb ik de karpers op de wal getrokken en ze daar laten liggen in afwachting van wat de natuur met de kadavers ging doen. De grootste karper had een lengte van maar liefst 70 cm!

In het begin van week 52 was een van de kadavers, een goudkarper met zwarte rugvlekken, aangevreten, onduidelijk nog door wie of wat. Op eerste kerstdag zag ik een Buizerd opvliegen bij het kadaver. Deze Buizerd kwam later terug en ging weer op de wieden zodra hij me zag. Dat tafereel herhaalde zich op 27 en 28 december. Daarna heb ik de visetende buizerd niet meer bij de aangevreten karper gezien. Concurrenten voor de Buizerd bij het kadaver waren gaai *Garrulus glandarius* en een huiskat *Felis catus*. Merkwaardig is dat van de drie kadavers er slechts één werd aan- en opgevreten, de andere twee dode karpers bleven (tot nu toe, week 2, 2004) onaangeroerd.

In de *Ecologische Atlas van de Nederlandse Roofvogels* wordt vis op het menu van de Buizerd aangemerkt als sporadisch voorkomend en het betreft dan naar verwachting aangespoelde dode vissen. Een goudkarper met kerstmis is voor de Buizerd toch wel een heel bijzonder en feestelijk menu.

Summary: Common Buzzard *Buteo buteo* scavenges dead fish

In a pond near a farm in the central Netherlands, three large carps *Cyprinus carpinus* (biggest 70 cm) died in December 2003 during a cold spell, and were dragged ashore and left to rot after the thaw had set in. Within a week, a Common Buzzard had detected the corpse and started scavenging. It fed on the carp for several days, ignoring the other two carps.

Adres: Oppen Swolle 9, 8325 PE Vollenhove.

Morfologische afwijkingen bij roofvogels: beschrijving van enkele gevallen

Arjan L. Dekker en Alwin Hut

In elke populatie kan men individuen vinden met morfologische afwijkingen. Dit is voor roofvogels niet anders. Een recent overzicht van misvormingen aan poten en vleugels omvatte Europese soorten als Havik, Sperwer, Steenarend, Buizerd, Ruigpootbuizerd, Torenvalk en Slechtvalk (Frey *et al.* 2001). De waarnemingen uit het Nederlandse veld van afwijkingen in deze soortgroep lopen uiteen van extra vingerkootjes (Vedder 2000), afwijkende groei van de snavel (van de Werf & de Vries 2001, van den Burgh 2002) tot een extra hoofd (Dekker 1997). Vaak hebben de afwijkingen een genetische oorsprong (dus niet veroorzaakt door een verwonding) en een dodelijke afloop omdat ze het functioneren van de vogel ernstig belemmeren.

In de afgelopen broedseizoenen hebben wij enkele gevallen van misvormingen meegemaakt waarvan wij vinden dat ze de moeite waard zijn om onder de aandacht te brengen. Alhoewel we geen uitsluitsel kunnen geven over de precieze oorzaak, zullen we toch enkele mogelijkheden bespreken die waarschijnlijk verband houden met de door ons aangetroffen misvormingen.

De gevallen

Havik *Accipiter gentilis* met dubbele metatarsus en vier klauwen

In het seizoen 2000 werd even ten noorden van de stad Groningen in een nest met drie pullen een jonge havikman aangetroffen die een extreme afwijking aan beide poten vertoonde. De vogel is afgemaakt toen hij een leeftijd van 25 dagen bereikt had, omdat hij nooit zou kunnen functioneren als gevolg van de afwijkingen. Hij kon hij niet staan (Foto 1), terwijl dat op deze leeftijd zeker het geval had moeten zijn.

Hij bleek per poot één femur (dijbeen) en één tibia (scheenbeen) te hebben. De afwijking, overeenkomstig per poot, kan het best omschreven worden als zijnde een dubbele metatarsus (loopbeen) met daaraan een extra klauw bevestigd. De extra klauw bevatte aan zowel de linker- als rechterpoot twee tenen (Foto 2 en 3). Bij beide poten was het extra loopbeen minder ontwikkeld dan het originele loopbeen en bevond zich aan de “binnenkant” van de poot (mediale zijde van de metatarsus). Wat opviel was dat op de plaats van bevestiging tussen de tibia en het extra loopbeen zich een extra bot bevond (Foto 4 en 5). Een andere opvallende afwijking was het verschil in lengte tussen beide tibia's; het linkerbot was veel korter dan het rechter. Na sectie bleek dat de vleugels geen afwijkingen vertoonden.

Foto 1. Havikkuiken in natuurlijke situatie op het nest. Het mannetje kon niet staan en rustte op zijn gewrichten, Groningen, juni 2000 (Alwin Hut). *Male Northern Goshawk chick with hyperdactyly, Groningen, June 2003; it is unable to stand properly.*

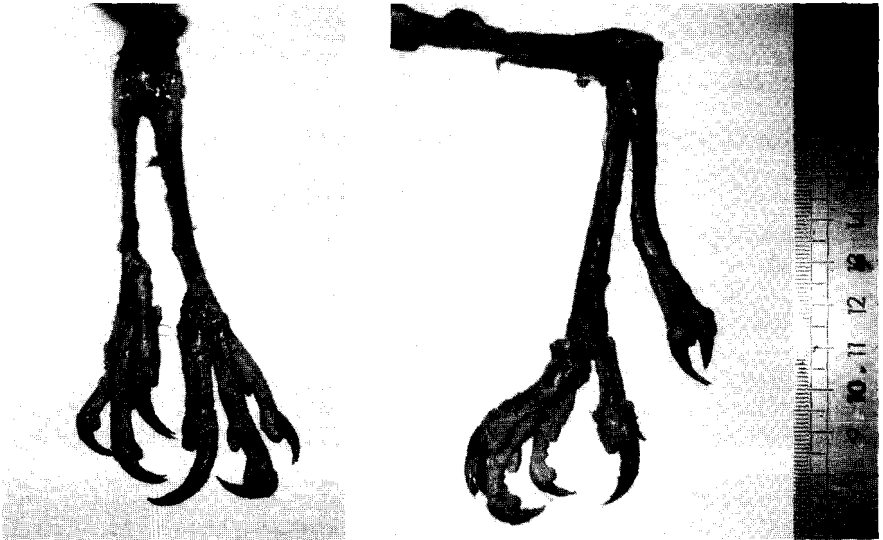

Foto 2 en 3. Detailopname van de botstructuur van de linker- (van boven genomen) en rechterpoot (zijaanzicht van binnenuit) van nestjonge Havik. Maten (in mm) linkerpoot: femur = 71.5, tibia = 58.3, extra metatarsus = 63.9, metatarsus = 69.0; rechterpoot: femur = 72.1, tibia = 80.0, extra metatarsus = 44.0, originele metatarsus = 74.3. *Close look at the bone structure of the left - (from above) and right leg (profile inner side) of Northern Goshawk chick. Measurements (in mm) left leg: femur = 71.5, tibia = 58.3, accessory metatarsus = 63.9, metatarsus = 69.0; right leg: femur = 72.1, tibia = 80.0, accessory metatarsus = 44.0, metatarsus = 74.3.*

Foto 4 en 5. Het intertarsale gewricht van de nestjonge Havik met het extra botje dat zich tussen het loopbeen en de tibia bevond. De foto's zijn van onderaf genomen. *Intertarsal joint with accessory bone in nestling Northern Goshawk; photos taken from below.*

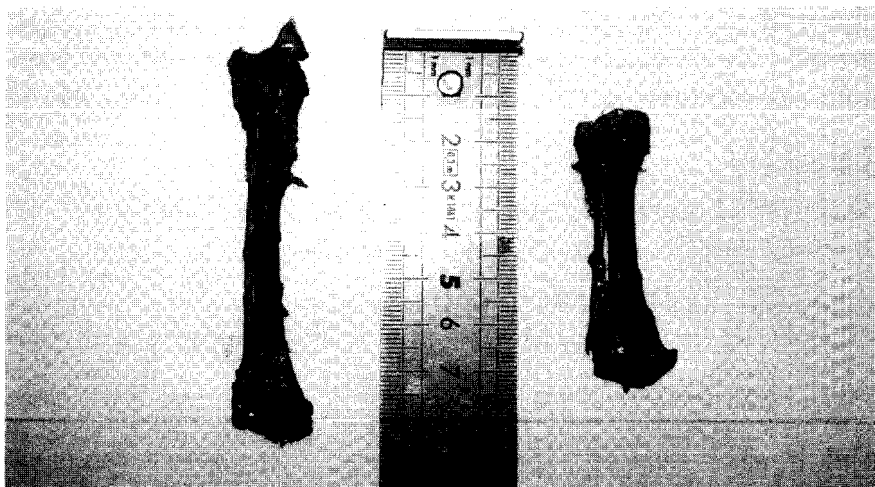

Foto 6. De verschillen in lengte tussen de tibia van de nestjonge Havik zijn hier goed te zien. *Notice distinct difference in tibia length in nestling Northern Goshawk.*

Snavelafwijkingen bij Buizerd *Buteo buteo* en Havik

In 2001 werd in een niet-uitgekomen ei van een Havik een volgroeid kuiken aangetroffen met een achterstand in de groei van de bovensnavel en een scheefgegroeide ondersnavel. In 2003 werd bij een buizerdkuiken hetzelfde aangetroffen, maar in dit geval leefde het kuiken nog. De vogel was 35 dagen oud (gebaseerd op Bijlsma 1997) en was met 840 gram op normaal gewicht (krop 0). De Buizerd, waarschijnlijk een vrouw, is geringd en uitgevlogen. Na het uitvliegen heeft deze vogel het niet gered; een maand later werd de vogel dood in de omgeving van het nest gevonden. De beschrijving van dit geval komt overeen met de afwijkingen geconstateerd bij een jonge Boomvalk *Falco subbuteo* (van de Werf & de Vries 2001) en bij een jonge Sperwer *Accipiter nisus* (van den Burgh 2002).

Foto 7. Jonge Buizerd met snavelafwijking. *Nestling Common Buzzard with deformed bill.*

Discussie

Factoren die mogelijk een rol spelen bij de afwijkingen aan de ledematen

De pootafwijking bij de Havik wordt hyperdactylie genoemd. Dit houdt in dat een dier ledematen, of gedeeltes ervan, extra heeft. Frey *et al.* (2001) maken duidelijk dat dit een zeldzame afwijking is, die bij de Havik maar één keer eerder is aangetroffen, en wel in 1874 (één afwijkende poot waaraan een extra poot zat; aan die extra poot zaten ook twee tenen).

Frey *et al.* geven een overzicht van afwijkingen aan wild levende vogels. Het blijkt dat ze bij veel vogelsoorten voorkomen. Ook wordt er in het artikel stilgestaan bij de genen die ervoor zorgen dat ledematen groeien zoals ze dat behoren te doen en wat daar zoal bij kan misgaan. Van gewervelde dieren is bekend dat tijdens de embryonale ontwikkeling de Hox-genen verantwoordelijk zijn voor de codering van de ontwikkeling van het centrale zenuwstelsel, de ingewanden, de poten en de vleugels (Alberts

et al. 1994). Pas in 1996 werd bekend dat mutaties in Hox-genen ook bij mensen voorkomen en afwijkingen aan de handen, voeten en het genitale stelsel veroorzaken (Goodman *et al.* 2001). Als de afwijking van onze Havik genetisch was, kunnen we er vanuit gaan dat er in de Hox-genen een foutje zat.

Parasitaire oorzaak

Ook bij andere vertebraten zijn in het verleden ernstige afwijkingen aan de poten vastgesteld, variërend van ontbrekende of aan elkaar gegroeide tenen tot extra poten. In het westen van de USA kwam men het verschijnsel vaak tegen bij verschillende soorten amfibieën. Toen de waterplassen onderzocht werden waarin de kikkers zaten, stelde men vast dat het water schoon was maar dat er een worm in voorkwam die parasiteerde op de kikkers. Recent onderzoek door Johnson *et al.* (2002) heeft aangetoond dat experimentele infectie van kikkereieren met deze parasitaire platworm *Ribeiroia ondatrae* resulteerde in hoge frequenties (40-100 %) van larven en volwassen dieren met ernstig misvormde ledematen, zoals extra poten of het ontbreken van tenen. Deze kunstmatig veroorzaakte misvormingen kwamen overeen met de misvormingen van kikkers in de waterplassen. Veel parasieten hebben meerdere soorten gastheren nodig voor het doorlopen van hun levenscyclus (Ruppert & Barnes 1994). Als eerste moeten parasieten een gastheer infecteren (vaak een ongewerveld organisme, bijvoorbeeld een slak of worm) waarin hun eitjes zich vermeerderen. Daarna moet een tweede gastheer, in het algemeen een gewerveld dier zoals een mens of een vogel, de eerste gastheer opeten zodat de tweede gastheer wordt geïnfecteerd. In de tweede gastheer ontwikkelen de eitjes zich tot volwassen wormen die op hun beurt eieren produceren die de gastheer via de uitwerpselen/urine verlaten. De mogelijkheid bestaat dat in het geval van de roofvogels de ouders van de beschreven kuikens geïnfecteerd waren en overdracht van parasieten naar de vogeleieren heeft plaatsgevonden. In de eieren kunnen deze dan hun negatieve effect hebben gehad op de ontwikkeling van de embryo's. Dat overdracht van stoffen uit de bloedbaan van een moedervogel naar de eieren een reële mogelijkheid is, is onder andere bewezen aan de hand van bepaalde hormonen en gifstoffen in eieren die daar alleen via de moeder in hebben kunnen komen. Om te bewijzen dat de afwijkingen die we beschreven hebben het gevolg zijn van parasieten, zijn bloedmonsters nodig van de gemuteerde kuikens en als het even kan van de oudervogels.

Andere mogelijke oorzaken

Naast een parasitaire infectie kunnen er ook abiotische factoren een rol spelen in het veroorzaken van mutaties aan snavel of ledematen. Bij abiotische omstandigheden kan men zich voorstellen dat er een bepaalde stof is die mutaties veroorzaakt (een mutagene stof) of dat mutaties ontstaan als gevolg van een te hoge of te lage omgevingstemperatuur tijdens de ontwikkeling van het embryo. Voorbeelden van abiotische factoren die de ontwikkeling van het embryo nadelig beïnvloeden zijn er te over. Denk alleen maar eens aan het rampzalige effect van *agent orange* dat op de dag van vandaag zichtbaar is in Vietnam of, wat dichterbij huis, aan de Organon- affaire. De effecten op genetisch materiaal zijn ook onder laboratoriumcondities onderzocht. Zo is voor

vitamine A (retinoïde zuur), UV-B-straling en pesticiden vastgesteld dat ze het ontstaan van misvormingen beïnvloeden (overzicht in Johnson *et al.* 2002). In het geval van onze kuikens zou het kunnen dat de moedervogel mutagene stoffen in het bloed had (waarschijnlijk via voedsel binnen gekregen) en deze stoffen heeft overgedragen naar de eieren. Tijdens de embryonale ontwikkeling kan DNA-schade ontstaan waardoor het kuiken misvormd raakt. Om bij vogels met een afwijking erachter te komen of er sprake is van besmetting met een bepaalde stof, geldt ook weer dat het nodig is om bloedmonsters van de kuikens en van de ouders te hebben voor nadere analyse in het laboratorium.

Summary: Some cases of morphological malformations in raptors

In a nest of a Northern Goshawk *Accipiter gentilis* with 3 chicks, north of Groningen city (breeding season of 2000), a male chick showed hyperdactyly with a double tarsometatarsus, each with an accessory claw and two toes. The extra metatarsus was less well developed and was situated on the inner metatarsus. The intertarsal joint had an extra bone. The left tibia was also much shorter (58.3 mm) than the right one (80.0 mm), and the chick was unable to stand at an age of 25 days old. During a post-mortem examination, no malformations were found in the wing structure.

Malformations in bill structure were recorded in a full-grown Northern Goshawk embryo; it showed retarded growth of the upper jaw, and a crooked lower jaw. A similar malformation was found in a Common Buzzard *Buteo buteo* chick (in 2003) of 35 days old; this bird, presumably a female, weighed 840 g (without crop). One month after fledging, it was found dead in the vicinity of the nest.

Literatuur

- Alberts B., Bray D., Lewis J., Raff M., Roberts K. & Watson J.D. 1994. Molecular biology of the Cell. 3rd edition. Garland Publishing, New York.
- Burg A. van den. 2002. Snavelafwijking bij een ééndagskuiken van de Sperwer *Accipiter nisus*. De Takkeling 10: 85-87.
- Dekker A. 1997. Embryo van Buizerd *Buteo buteo* met twee koppen. De Takkeling 5(1): 70-71.
- Frey R., Albert R., Krone O. & Lierz M. 2001. Osteopathy of the pectoral limbs including pentadactyly in a young Kestrel (*Falco t. tinnunculus*). J. Ornithol. 142: 335-366.
- Goodman F.R. & Scrambler P.J. 2001. Human HOX gene mutations. Clin. Genet. 59: 1-11.
- Johnson P.T.J., Lunde K.B., Thurman E.M., Ritchie E.G., Wray S.N., Sutherland D.R., Kapfer J.M., Frest T.J., Bowerman J. & Blauwstein A.R. 2002. Parasite (*Ribeiroia ondatrae*) infection linked to amphibian malformations in the western United States. Ecological Monographs 72: 151-168.
- Ruppert E.E. & Barnes R.D. 1994. Invertebrate Zoology. 5th edition. Saunders College Publishing, Fort Worth.
- Vedder O. 2000. Torenvalk *Falco tinnunculus* met vleugelafwijking. De Takkeling 8: 140-141.
- Werf Y. van de & Vries K. de 2001. Vreemde speling van de natuur: een jonge Boomvalk *Falco subbuteo* met kruisbeksnavel. De Takkeling 9: 223-224.

Adres: (ALD), Oosterhamrikkade 72, 9714 JB Groningen (dekkerduif@hotmail.com)

Waarnemingen van roofvogels in Ethiopië in herfst 2003

Gerard L. Ouweneel

Tijdens een reis door Ethiopië van 12 november tot en met 2 december 2003 namen de deelnemers 44 soorten roofvogels waar. Bezocht werden gebieden rond de hoofdstad Addis Ababa, waaronder Awash NP. Daarna ging de tocht via Bale Mountain NP (Bale) naar het zuidoosten van de natie, langs Yavello tot bij Mega, dichtbij de grens met Kenia. Terug naar Addis voerde de route langs Lake Awasa. De trip had plaats per 4WD. Doel waren in de eerste plaats Ethiopië's boeiende endemen, en daarnaast de avifauna in zijn algemeenheid. Het betrof dus geen specifieke roofvogelreis.

Tijdens de tocht kregen wij zelden het idee door een dun bevolkt land te reizen. Een uitzondering vormden de hoge delen van Bale, de streken tegen de grens met Kenia en het Harena Forest, waar ons een rit van c. 60 km door een verrassend gaaf, primair, tropisch aandoend woud ten deel viel. Maar verder overal mensen en/of tekens van aanwezigheid. Hetzij voor veehouderij, hetzij voor akkerbouwactiviteiten, het land is in gebruik, soms inclusief de ogenschijnlijk niet bereikbare richels tegen bergwanden. De ontbossing van delen van Ethiopië ving al aan in een ver verleden. Thans zijn er grootschalige landbouwgebieden welke doen denken aan Noord-Spanje, met een dito armoede aan vogels. Desondanks of wellicht juist door menselijk ingrijpen bood de reis in zijn totaliteit een variatie aan biotopen: de bossen bij Debre Libanos, Bale met open bosgebieden, kale hellingen en het 4000 meter hoog liggende Sanetti Plateau, de meren van de Riftvallei waaronder het Lake Awasa, 1500 meter boven zeeniveau, en de kale steppen tegen Kenia aan.

Kwelling

De omvang van Ethiopië is gelijk aan die van Frankrijk en Spanje samen. De dichtheid van het wegennet is gering en de kwaliteit van de wegen verschillend, variërend van soms verrassend goed tot beroerd. Om het uitgestippelde reisprogramma te kunnen uitvoeren, moesten incidenteel dagtrajecten worden afgelegd van meer dan 400 km, hetgeen onontkoombaar betekende van zonsopgang tot zonsondergang en soms lang nadien in de auto. De consequentie is dat men op zulke dagen onderweg veel cirkelende of rustende arend/gierachtigen en intrigerende silhouetten van buizerd- en valkachtigen moet laten schieten. Voor de roofvogelliefhebbers in het gezelschap was zulks een kwelling. Toegegeven, soms waren er trajecten met een dusdanige roofvogeldichtheid dat stoppen voor ieder individu onuitvoerbaar zou zijn geweest. Ook ondoenlijk bleek om iedere dag opnieuw voor alle waargenomen gieren vast te stellen of het ging om Rüppells Gieren dan wel Witruiggieren, bij arenden om Savannenarenden of Steppenarenden, om Torenvalken of Kleine Torenvalken en bij 'ringtails' om vijfjes/juvenile Grauwe Kiekendieven dan wel Steppenkiekendieven. Was er voor de laatste categorie gelegenheid dat wel te doen, dan was de diagnose bijna exclusief Steppenkiekendief. De ratio Steppenkiekendief tot Grauwe Kiekendief was ruwweg 10:1.

Palearctische overwintersaars

Voor dit verslagje ontquam schrijver er niet aan in de tabel voor enkele soorten weinigzeggende termen als 'schaars' en 'talrijk' toe te passen. Vooral in en boven steden en rond andere plaatsen met menselijke activiteiten waren Kapgier en Zwarte Wouw talrijk, soms zeer talrijk; voorzover bekeken behoorden de Zwarte Wouwen alle tot de Afrikaanse vorm *parasitus*. Ook voor de talrijkegraad van de Ruppells Gier in relatie tot die van de Witruggier geldt een voorbehoud. Indien er gelegenheid was hoog overkomende gieren te determineren, dan paktten deze meestal uit als Ruppells Gieren.

Van links naar rechts een Oorgier, een Kapgier en een Witruggier, Negele (Ethiopië), 20 november 2003 (Gerard Ouweneel). *From left to right: Lappet-faced Vulture, Hooded Vulture and White-backed Vulture, Negele (Ethiopia), 20 November 2003.*

Veel roofvogels, met name arenden, verbleven in en rond Bale. Deze rijkdom houdt ongetwijfeld verband met de enorme hoeveelheden van sieselachtige grondknaagdieren, die een biomassa tot 4000 kilo per hectare opleveren. In een kloofje binnen het Bale-complex, op het op 4000 meter hoogte Sanetti Plateau, viel te genieten van de enige uil van de tocht, een Kaapse Oehoe *Bubo capensis*. Augurbuizerds bleken aanwezig in vrijwel alle biotopen, vooral ook bij en soms tot in menselijke nederzettingen. Dat gold ook voor Savannenarenden. Op 14 november was een Zwarte Havik op jacht in het park van hotel Ghion in het centrum van Addis. Een van de beide waargenomen Afrikaanse Sperwers kon langdurig van dichtbij worden bewonderd, toen de

vogel rustte in een boom bij Bebre Libanos. Bij een wandeling door een ander hellingbos, nabij Wondo Genet op 26 november, viel te genieten van een Kroonarend, die in een enorme boom over een zware tak omhoog 'hopte'. De daarbij tentoongespreide motoriek deed overigens afbreuk aan het weergalozes imago van de soort. Een aangename verrassing was een Woestijnvalk in Awash op 15 november, een doortrekker of overwinteraar vanuit het Midden-Oosten.

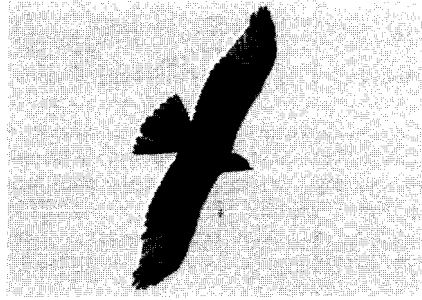
Trekverplaatsingen van roofvogels uit het Palearctische gebied zagen wij overigens niet. Maar deze soorten kregen wel speciale aandacht. Van deze categorie werden tenminste 13 soorten waargenomen. De enige Wespendif, een adult, was een exemplaar op 17 november, 's morgens omhoogschroevend vanuit een bos in Bale op c. 3000 meter hoogte. Ferguson-Lees & Christie (2001) indiceren voor deze soort op trek een maximale hoogte van 2000 meter. Onder de Bruine Kiekendieven bevonden zich 5 adulte mannetjes, 1 adult vrouwtje en 1 onvolwassen exemplaar (eerste winter). Van de Steppenkiekendief waren maximaal 10 van de 40-50 exemplaren een adult mannetje; de rest was juveniel of vrouwtje. Van de vijf Grauwe Kiekendieven waren er vier een mannetje; de vijfde vogel was een vrouwtje. Schreeuwarden waren uitsluitend te zien in en rond Bale. Op 28 november was er boven moerassig oeverland bij Lake Zwai een Bastaardarend te zien. Niet alle deelnemers kregen voor deze determinatie het definitieve ja-woord over de lippen. Van de in totaal negen Buizerds waren in ieder geval enkele exemplaren van het type *vulpinus*. In verschillende biotopen presenteerden zich op zeven dagen Slechtvalken. Voorzover vast te stellen betroffen dit alle exemplaren van het Palearctische type en niet van het beneden de Sahara voorkomende ras *minor*. Het wekte verbazing dat Visarenden *Pandion haliaetus* buiten beeld bleven.

Roofvogelland

Vogelaars hebben de neiging zich meer bezig te houden met soorten die ze misten dan met degene die ze wel zagen. In 1996 bezocht gids Lieuwe Dijkse dezelfde delen van Ethiopië, waarbij hij grotendeels het traject van 2003 volgde. Hij kwam toen uit op 42 soorten roofvogels, twee minder dan zeven jaar later, waarbij qua soortensamenstelling zijn lijst wel verschilde. In 1996 geen Wespendif, Bruine Slangenarend, Kleine Grijze Slangenarend, Schreeuw- en Bastaardarend, Zwarte Arend, Afrikaanse Havikarend, Kroonarend, Afrikaanse Dwergvalk en Vos- en Woestijnvalk. Bijna evenzoveel soorten staan daartegenover die in 1996 wél en in 2003 niet het pad kruisten. Afgezien van Visarend waren dat Afrikaanse Zwaluwstaartwouw *Chelictinia riocourii*, Witkopgier *Trigonoceps occipitalis*, Sprinkhaanbuizerd *Butastur rufipennis*, Grijze Torenvalk *Falco ardosiaceus*, Roodpootvalk *Falco vespertinus*, Boomvalk *Falco subbuteo*, Afrikaanse Boomvalk *Falco cuvierii* en Saker *Falco cherrug*. Totaal zijn in dit land dik over de 70 soorten waar te nemen. Waarmee maar te zeggen dat degenen die laat in het najaar een paar weken door Ethiopië reist met het voornemen geen roofvogel die zijn pad kruist ongeïdentificeerd te laten, met wat moed de lat gerust op 50 verschillende soorten kan leggen. Voor roofvogelfielen fijn te weten dat zulke landen bestaan, nietwaar?

Tabel 1. Waargenomen roofvogels in Ethiopië, 12 november-2 december 2003. A = tamelijk schaars, B = talrijk, C = zeer talrijk. *Birds of prey observed in Ethiopia during a trip in November- December 2003. A = rather rare, B = numerous, C = abundant.*

Soort <i>Species</i>	Aantal waarnemingen <i>Number observed</i>	Aantal dagen <i>Number of days observed</i>
Wespendief <i>Pernis apivorus</i>	1	1
Grijze Wouw <i>Elanus caerulus</i>	15-20	7
Geelsnavelwouw <i>Milvus migrans parasitus</i>	C	16
Afrikaanse Zeearend <i>Haliaeetus vocifer</i>	c. 25	9
Lammergier <i>Gypaetus barbatus</i>	8	3
Aasgier <i>Neophron percnopterus</i>	20-25	9
Hooded Vulture <i>Necrosyrtes monachus</i>	C	15
Witruggier <i>Gyps africanus</i>	A	3
Rüppells Gier <i>G. rueppellii</i>	C	19
Oorgier <i>Torgos tracheliotus</i>	7	2
Slangenarend <i>Circaetus gallicus</i>	3	3
Bruine Slangenarend <i>C. cinereus</i>	1	1
Kleine Grijze Slangenarend <i>C. cinerascens</i>	1	1
Bateleur <i>Terathopius ecaudatus</i>	10-15	8
Kaalkopkiekendief <i>Polyboroides typus</i>	10	8
Bruine Kiekendief <i>Circus aeruginosus</i>	7	4
Steppenkiekendief <i>C. macrourus</i>	40-50	10+
Grauwe Kiekendief <i>C. pygargus</i>	5	4+
Donkere Zanghavik <i>Melierax metabates</i>	8	5
Zanghavik <i>M. canorus</i>	2	2
Gabarhavik <i>M. gabar</i>	4	4
Zwarte Havik <i>Accipiter melanoleucus</i>	3	3
Afrikaanse Sperwer <i>A. rufiventris</i>	2	2
Oostafrikaanse Dwergsperwer <i>A. minullus</i>	1	1
Buizerd <i>Buteo buteo</i>	9	4
Augurbuizerd <i>B. augur</i>	B	17
Schreeuwarend <i>Aquila pomarina</i>	5	3
Bastaardarend <i>A. clanga</i>	1?	1
Savannenarend <i>A. rapax</i>	B	13
Steppenarend <i>A. nipalensis</i>	15-20	6
Zwarte Arend <i>A. verreauxii</i>	2	2
Afrikaanse Havikarend <i>Hieraaetus spilogaster</i>	1	1
Dwergarend <i>H. pennatus</i>	2	2
Afrikaanse Zwarte Kuifarend <i>Lophaeetus occipitalis</i>	2	2
Kroonarend <i>Stephanoaetus coronatus</i>	3	3
Vechtarend <i>Polemaetus bellicosus</i>	2	2
Secretarisvogel <i>Sagittarius serpentarius</i>	2	1
Afrikaanse Dwergvalk <i>Polihierax semitorquatus</i>	c. 20	4
Kleine Torenvalk <i>Falco naumanni</i>	c. 25	3
Torenvalk <i>F. tinnunculus</i>	B	8
Vosvalk <i>F. alopex</i>	1	1
Woestijnvalk <i>F. concolor</i>	1	1
Lannervalk <i>F. biarmicus</i>	15	9
Slechtvalk <i>F. peregrinus</i>	7	7

Afrikaanse Havikarenden in Noord-Ethiopië in 1996, links adult, rechts onvolwassen (Adriaan Dijkzen). *African Hawk Eagles in northern Ethiopia in 1996, left adult, right immature.*

Summary: Birds of prey observed in Ethiopia in autumn 2003

During a trip of nearly three weeks through Ethiopia in November and December 2003 44 species of bird of prey were observed (Table 1). Areas visited included the region near Addis Ababa, Bale Mountains NP and the southwestern part of the country close to Kenia. Not raptors but endemics and general ornithology were the aim of the trip. Therefore, it was not possible to check every raptor seen during the trip, or to identify every 'ringtail', vulture or eagle. Among the observed raptors, at least 13 species of Palearctic migrants were observed, including a European Honey-buzzard, Sooty Falcon and northern Peregrines.

One of the participants followed about the same itinerary during a visit in 1996. During that trip he observed 42 raptor species, including Scissor-tailed Kite *Chelictinia rioncourii*, White-headed Vulture *Trigonoceps occipitalis*, Grasshopper Buzzard *Butastur rufipennis*, Osprey *Pandion haliaetus*, Grey Kestrel *Falco ardosiaceus*, Red-footed Falcon *Falco vespertinus*, European Hobby *Falco subbuteo*, African Hobby *Falco cucvierii* and Saker *Falco cherrug*, none of which was seen during the trip in 2003. On the other hand, European Honey-buzzard, Brown Snake Eagle, Western Banded Snake Eagle, Lesser Spotted Eagle, Greater Spotted Eagle, Verreaux Eagle, African Hawk Eagle, Crowned Eagle, African Pygmy Falcon, Fox Kestrel and Sooty Falcon were observed in 2003 but not in 1996.

Literatuur

- de Raad J. 2004. Farangi, farangi! Verslag van de Ehtiopië-reis van 12.11.2003 t/m 2.12.2003. Ongepubliceerd verslag.
- Dijkzen L. 2004. Ethiopia 2003. Overzicht van waargenomen vogelsoorten tijdens de reis van 12.11.2003 t/m 2.12.2003. Ongepubliceerd.
- Ferguson-Lees J. & Christie D.A. 2001. Raptors of the world. Chistopher Helm, Londen.
- Fishpool L.D.C. & Evans M.I. 2004. Important Bird Areas in Africa and associated islands. Pisces Publications, Newbury.

Adres: Lijster 17, 3299 BT Maasdam.

Oproepen en mededelingen

Financiële bijdrage van Unicum Expo

Onlangs kreeg de Werkgroep Roofvogels Nederland voor de derde keer een bijdrage van Unicum Expo Strategy & Support, ditmaal € 1000,- voor de productie van een nieuw boekje over de Herkenning van roofvogels in het veld. Het bedrijf heeft twee mascottes, namelijk dol-fijn en adelaar, en steunt de mascottes om het jaar met een financiële bijdrage. Er is veel vraag naar een handzame gids waarmee roofvogels in het veld op naam kunnen worden gebracht. Het zal door Ulco Glimmerveen (tekeningen) en Rob Bijlsma (tekst) worden gemaakt. We hopen voor het eind van het jaar klaar te zijn, zodat het boekje begin volgend jaar beschikbaar is.

Schenken van leden

Een aantal leden steunt de WRN door extra geld over te maken bij de betaling van het lidmaatschapsgeld, of door rechtstreekse schenkingen. Wij waarderen dit enorm. Het bewijst de betrokkenheid met roofvogels, en stelt ons in staat net wat meer te doen dan anders (extra informatievoorziening, steun aan veldmensen, kleine vergoedingen). Iedereen van harte bedankt!

Fotograaf

In de laatste Takkeling, twaalfde jaargang pagina 27, staat een verkeerde fotograaf vermeld bij de Buizerd met prooi in snavel. De foto is van Daan Schoonhoven. Sorry Daan!

Landelijke dag in 2005

De Landelijke Dag van 2004 is nog maar koud voorbij, en hier alweer de aankondiging voor die van volgend jaar. Schrijf hem alvast in uw agenda: 5 maart 2005, Schouwborg Ogtrop te Meppel. We hebben al drie lezingen geboekt, namelijk over het onderzoek naar Bruine Kiekendieven in Zeeland (is de rek eruit?, door Henk Castelijns), over de Boomvalken in Noord-Brabant (door Edward Sliwinski) en het voeren van Zeearenden vanaf een boot (met mooie platen, door Martijn de Jonge).

Opzegging lidmaatschap en doorgeven adreswijzigingen

Neem a.u.b. goede nota van het bericht van Sake de Vlas op pagina 100.

Themadag "Prooi-predator interacties bij vogels" van de Nederlandse Ornithologische Unie, Texel, 23-24 oktober 2004

De NOU organiseert een studiebijeenkomst waarbij de wederkerige relatie tussen roofvogels en hun prooien centraal staat. Hoe komen roofvogels aan de kost, maar ook: hoe passen prooidieren hun leven aan bij aanwezigheid van roofvijanden. Bijzondere gast is Will Cresswell, die onderzoek doet naar anti-predatorgedrag van steltlopers en zangvogels. De lezingen vinden plaats op zaterdag 23 oktober, en wel op het NIOZ, Landsdiep 4, 't Horntje, Texel. Dit instituut bevindt zich op loopafstand van waar de veerboot aanmeert. Het gebouw is vanaf de boot zichtbaar en bereikbaar door de hoger gelegen dijk (Zuiderhaaks) oostwaarts te volgen. Links beneden bevindt zich de hoofdingang.

Het programma opent om 11.00 uur en omvat onder meer lezingen van Will Cresswell (How avian predators catch prey, 11.30-12.15 uur), Jan van Diermen (Roofvogels op de hielen: zenderonderzoek bij Sperwers, 12.15-12.45 uur), Peter van Geneijgen (Nachtbrakende Slechtvalken, 13.45-14.15 uur), Rob Bijlsma (Wat voedselschaarste betekent voor Haviken, 14.15-15.00 uur), Fred Koning (Bosuil en hun vijanden, 15.00-15.30 uur) en Piet van den Hout (Aanpassingen van steltlopers aan predatierisico, 16.15-16.45 uur). Op zondag wordt een excursie gehouden in een van de natuurgebieden van Texel. Voor meer informatie (en aanmelding): Piet van den Hout, 06- 53548276 (hout@nioz.nl).

Recente roofvogelliteratuur

Rob G. Bijlsma

Agostini N., Coleiro C. & Panuccio M. 2003. Autumn migration of Marsh Harriers (*Circus aeruginosus*) across the Central Mediterranean in 2002. *The Ring* 25: 47-52.

In Centraal-Italië (N=787, 37.5% juveniel) en op Malta (n=1535, 44.5% juveniel; piek op 13 september met 906 ex.) werden Bruine Kieken geteld tijdens de najaarstrek. Op beide posten werden meer mannen dan vrouwen geteld, wat klopt met het feit dat vrouwen deels overwinteren in West-Europa (groter, dus beter in staat waterwild te pakken en van aas te leven dan mannen) (nicolantonioa@tiscalinet.it).

Akker P. van den & Nahuis B. 2004. Slaapplaatsgebruik van Blauwe Kiekendieven in de winters 1990/91 t/m 2002/03 in de Engbertsdijksvennen. *Ficedula* 32(4): 20-29.

Overzicht van leeftijds- en geslachtsverdeling (49.8% adulte man, gebaseerd op somming van alle tellingen) van overwinterende Blauwe Kieken (akker@interstream.nl).

Alon D., Granit B., Shamoun-Baranes J., Leshem Y., Kirwan G.M. & Shirihai H. 2004. Soaring-bird migration over northern Israel in autumn. *British Birds* 97: 160-182.

Soortbesprekingen van de najaarstrek van roofvogels over noordelijk Israël, met aandacht voor de verschuiving van de trekas (Haifa-Beit Shean) in de loop van de dag (van west naar oost) en aantalsveranderingen over de jaren (1990-99). De merkwaardige crash in aantallen Schreeuwarenden (gemiddeld aantal/najaar in 1982-86 108.000 met een uitschieter ver daarboven) naar 81.000 in 1987 en gemiddeld 69.000/herfst in 1990-99 wordt verkocht als het gevolg van een catastrofe in de broedgebieden (veroorzaakt Tsjernobyl). Dat is niet echt aannemelijk; misschien wordt het tijd toe te geven dat de begintellingen niet correct waren of verkeerd zijn geïnterpreteerd (SPNI, Atidim Industrial park, PO Box 58020, Tel Aviv 61580, Israël).

Arbeitsgemeinschaft Biologischer Umweltschutz im Kreis Soest e.V. 2003. Schutzprogramm für Wiesenweihen und Rohrweihen in Mittelwestfalen - Jahresbericht 2003. Bad Sassendorf. 18 pp. + vele bijlagen.

Overzicht van de activiteiten rond nesten van Grauwe en Bruine Kiekendief, tevens gegevens over 1993-2002. Stand Grauwe schommelde tussen 33 en 44 paren (34 in 2003). In 2003 waren van de 34 eerste legfels slechts 14 succesvol; van 6 nalegels waren dat er 2. Verliezen waren een gevolg van predatie (7), legerend graan (6) en mensen (6). In bijlagen worden gepubliceerde artikelen herdrukt, en krantenknipsels aangegeplakt (abu-soest@cityweb.de, www.abu-natur-schutz.de).

Arts F. 2003. Prooikeuze broedende Sperwers in de binnenduinrand van Vlissingen. 't Zwelmpje 18(4): 15-16.

De Sperwer is vanaf 1997 broedvogel in de binnenduinen van Vlissingen. Prooien verzameld in 2000-01 en 2003, in totaal 135 betreffende 22 vogelsoorten. Spreeuw (n=35, 97% juveniel), Huis-/Ringmus (n=34, 56% juveniel), Koolmees (n=16, 67% juveniel), Pimpelmees (n=9, 67% juveniel) en fazant (n=5, 100% juveniel) werden het meest gepakt (Singel 92, 4382 LC Vlissingen).

Bijlsma R.G. 2004. Oehoe, uil van Troje? *Vliegend Hert* 1(1): 30-44.

Perspectief van de oehoe als broedvogel in Nederland, in het licht van de schaarste aan hoofdprooien (konijn, egel, duiven) en zijn capaciteit als nachtelijke jager. De herintroductie van deze soort in Duitsland, België en Frankrijk kan wel eens anders uitpakken dan bedoeld is, ook in Nederland waar inmiddels broedgevallen in Zuid-Limburg en de Achterhoek zijn vastgesteld (zie ook Busche *et al.* hieronder) (Doldersummerweg 1, 7983 LD Wapse).

Boal C.W., Snyder H.A., Bibles B.D. & Estabrook T.S. 2003. Temporal and spatial stability of Red-tailed Hawk territories in the Luquillo Experimental Forest, Puerto Rico. *J. Raptor Res.* 37: 277-285.

Interessante studie waarbij de territoriumgrootte van Roodstaartbuizerds werd vergeleken over een periode van 26 jaar (1974, 1984, 1998). Verspreiding en vorm van territoria bleken uitermate stabiel te zijn, indicatief voor een stabiele en verzadigde populatie (cboal@ttacs.ttu.edu).

Breemen R. van 2004. Raamslachtoffers onder Sperwers *Accipiter nisus* tegen glazen bushokjes. Jaarverslag 2003: 46-47. Steunpunt Brabant, WRN.

In 5 jaar tijd werden drie Sperwers als slachtoffer van een bushokje gevonden (2 personen, Haagse Beemden in Noord-Breda, 70 ha) (Vuchtstraat 51, 4816 BL Breda).

Brunink R. 2004. Doortrek en pleisteren van Boomvalk en Smelleken in Twente. *Ficedula* 32(4): 31-34.

Sommatie van losse waarnemingen uit het archief, met doortrekpatronen, jaarlijkse aantallen en seizoensverdeling van Smelleken (7 augustus - 23 mei) (r.b.brunink@home.nl).

Busche G., Raddatz H.-J. & Kostrzewa A. 2004. Nistplatz-Konkurrenz und Prädation zwischen Uhu (*Bubo bubo*) und Habicht (*Accipiter gentilis*): erste Ergebnisse aus Norddeutschland. *Vogelwarte* 42: 169-177.

In de jaren tachtig werd de Oehoe geherintroduceerd in Sleeswijk-Holstein; in het studiegebied broedde de eerste Oehoe in 1988. Twee jaar later startte een significante afname van de Havik; de stand in 2000 was nog slechts eenderde van die rond 1990. In de meeste havikterritoria wonen tegenwoordig Oehoes; in straal van 500 m rond een oehoenest broedt sowieso geen Havik meer. Bij een lage oehoedichtheid kunnen verder weg broedende Haviken nog jongen grootbrengen, maar dat werd behoorlijk bemoeilijkt bij hogere dichtheden. Hoewel correlatief (een causaal verband hoeft niet te bestaan), zijn deze resultaten suggestief. Overigens is de term nestplaatsconcurrentie ietwat misleidend: natuurlijk benutten Oehoes nesten van Haviken, maar die Haviken kunnen een nieuw nest bouwen (zodat van concurrentie om nestplaatsen niet echt sprake hoeft te zijn). De kans te worden gepredeerd is daarentegen reëel, en waarschijnlijk de belangrijkste reden van de afname van Haviken bij toenemende dichtheid van Oehoes (GB, Hochfelder Weg 29, D-25746 Heide).

Cresswell W. & Quinn J.L. 2003. Faced with a choice, sparrowhawks more often attack the more vulnerable prey group. *Oikos* 104: 71-76.

Het lijkt erop dat predatoren, in dit geval Sperwers, een breed spectrum aan jaag- en aanvalopties ter beschikking staat, die ze allemaal wegen voor wat betreft hun effectiviteit bij de jacht. Omgekeerd doen prooivogels dat ook, maar dan uiteraard met de idee te kunnen ontsnappen. Sperwers kiezen gewoonlijk voor de meest kwetsbare groepen, maar niet altijd. Dat laatste komt waarschijnlijk omdat ze zich met meer zaken moeten bezighouden dan alleen het testen van prooivogels op hun kwetsbaarheid. De conclusie dat predatie een uiterst complex verhaal is dat niet zo maar in een model is te proppen, is niet zo verbazingwekkend (wrlc@st-and.ac.uk).

Dijk J. van 2004. 2003: Een topseizoen voor de Zwolse boomvalken. *Zwolse Natuur Tijdschrift* 11(1): 3-5.

In 2000-2003 werden resp. 10, 10, 9 en 11 territoria van Boomvalken rond Zwolle vastgesteld, waarvan er resp. 5, 3, 4 en 7 succesvol waren (resp. 11, 7, 7 en 16 jongen uitgevlogen).

Gainzarain J.A., Arambarri R. & Rodriguez A.F. 2002. Population size and factors affecting the density of the Peregrine Falcon *Falco peregrinus* in Spain. *Ardeola* 49: 67-74.

Voor de jaren negentig 2435-2743 slechtvalkparen in Spanje (50% toename ten opzichte van eerdere telling). Hogere dichtheid in NO van het land (veel kliffen met geschikte broedgaten). Laagste dichtheid, in zuidwesten, valt samen met gering aanbod van kliffen en competitie met Havikarend en Oehoe om de weinige broedplaatsen. Trend als geheel lijkt positief (echter veelal subjectief vastgesteld), met lokale afnames door pesticiden (niet gekwantificeerd), uithalen van nesten (dito) en predatie door Oehoes (goed aangetoond) (ianani@ctv.es).

Gierach K.-D. 2003. Fünf Jahre Wiesenweihe-Schutz in der nordwestlichen Niederlausitz. *Biologische Studien Luckau* 32: 73-87.

Betreft studie in zuiden van Brandenburg (1998-2002); gedetailleerde uitwerking op paarniveau, onder meer broedsucces, habitatkeus, voedselresten (muisen, kleine zangvogels en insecten

overwegen) en beschermingsmaatregelen (Straße der Einheit 48, 15926 Beesdau, Duitsland).

Golet G.H., Golet H.T. & Golet A.M. 2003. Immature Northern Goshawk captures, kills, and feeds on adult-sized Wild Turkey. J. Raptor Res. 37: 337-340.

Een onvolwassen vrouw Havik doodde een eerstejaars kalkoen (c. 4x zo zwaar). Niet eerder is zo'n zware prooi van Haviken gemeld. De Havik kwam drie dagen achtereen terug om van de prooi te eten (daarna was het restant verdwenen), ook een ongebruikelijk lange periode (ggolet@tnc.org).

Hanauska-Brown L.A., Dufty Jr. A.M. & Roloff G.J. 2003. Blood chemistry, cytology, and body condition in adult Northern Goshawks (*Accipiter gentilis*). J. Raptor Res. 37: 299-306. In 29 Haviken werd de chemische huishouding van het bloed nader onderzocht, in de hoop verbanden te vinden met de algehele conditie van de vogels. De samenstelling varieerde enorm per individu, en was niet gerelateerd aan conditie. Alleen de verhouding heterophila:lymfocyten vertoonde een verband met lichaamsconditie, en is eerder in de literatuur al opgevoerd als een indicatie van stress (lhanausk@idf.state.id.us).

Hansen G., Hauff P. & Spillner W. 2004. Seadler gestern und heute. Verlag Erich Hoyer, Galenbeck. Gebonden, 160 pp. ISBN 3-929192-18-7. Prijs Euro 24.80.

Dit boek is een tribuut aan de Zeearend, geschreven door drie zeer uiteenlopende personen met elk hun eigen passie voor deze soort: Günter Hansen die in 1937 onder moeilijke omstandigheden samen met een vriend een schuilhut bij een nest bouwde om foto's te maken (en een uitgebreid dagboek bijhield dat in dit boek wordt gereproduceerd, een mooi tijdsbeeld), Wolf Spillner (een bekende oostblokfotoograaf met een lange staat van dienst waar het Zeearenden betreft, hier met wetenswaardigheden tijdens het fotograferen van Zeearenden in de jaren tachtig), en Peter Hauff met een overzicht van de huidige stand van zaken rond de Duitse Zeearenden (onderbouw met cijfers en kaarten). Het boek verwoordt prachtig hoe vergankelijk het leven is (Hansen's vriend sneuvelde in herfst 1941 aan het oostfront), hoe snel een soort down-hill kan gaan (en er weer bovenop kan komen), hoe kort van memorie wij allen zijn en hoe snel de technologische en maatschappelijke ontwikkelingen gaan. (Hansen stuurde indertijd brieven naar fabrikanten van camera's - waaronder Leica en Ihagee - met de vraag of hij een camera op bruikleen mocht hebben, wat per ommekeer werd gehonoreerd.) Het boek is rijk geïllustreerd, onder meer met de foto's van 1937 (die aan het begin van de oorlog in een kist onder de grond waren gestopt bij Schwerin, en daar in 1946 weer werden opgegraven; zowel dagboek als glasnegatieven waren onbeschadigd).

Harrap A.H..J. 2004. The 'North American' Peregrine Falcon in Britain. Brit. Birds 97: 130-133.

De twee Noord-Amerikaanse Slechtvalken *Falco peregrinus anatum* op de Britse lijst (uit 1891 en 1910) worden er na revisie uitgeknikkerd.

Heddergott M. 2003. Parasiterung nestjunger Turmfalken *Falco t. tinnunculus* durch die Gefiederfliege *Carnus hemapterus* (Insecta: Milichiidae, Diptera). Vogelwelt 124: 201-205.

In 1996-2002 werd de parasitering van Torenvalken door een bloedzuigende vlieg in verschillende delen en nesthabitats van Duitsland onderzocht. Deze vliegen zijn te vinden in de okselholte (in mindere mate holte dijbeen); de vrouwtjes ervan zijn een stuk groter dan de mannetjes (hun vleugels breken af als ze eenmaal hun plek hebben gevonden). Torenvalken in nestkasten waren sterker door deze vliegensoort geparasiteerd dan vogels nestelend in open nesten in menselijke omgeving of buitenaf. Gemiddeld telde een 35-dagen oude Torenvalk 7.9 adulte vliegen. Indien ouder, waren de vliegen afwezig. Er leek een negatieve correlatie te bestaan tussen parasiteringsgraad en lichaamsgewicht: lichtgewicht jongen hadden meer vliegen dan zwaardere nestjongen of jongen van dezelfde leeftijd in andere nesten. Nestkasten lijken een geschikt micro-klimaat voor deze vliegen op te leveren, wat leidt tot een sterkere parasitering (de vliegen leggen hun eieren in het nestmateriaal) (fledermike@freenet.de).

Heddergott M., Werner M. & Roth W. 2003. Schleiereule *Tyto alba* schlägt Turmfalken *Falco tinnunculus*. Ornithol. Jber. Mus. Heineanum 21: 79-80.

Bij controle van nestkast werden naast 2 bijna vliegvlugge jonge kerkuilen ook een koud 5-leg-

sel en een geplukte vrouwelijke Torenvalk aangetroffen. Auteurs denken dat de valk als eerste de kast betrok en door de kerkuil is gedood (MH, Göttinger Straße 28, D-37308 Heilbad Heiligenstadt).

Helander B., Marquiss M. & Bowerman B. (eds.) 2004. Sea Eagle 2000. Proceedings from the International Sea Eagle Conference in Björkö, Sweden, 13-17 september 2000. Swedish Society for Nature Conservation/SNF & Åtta.45 Tryckeri AB, Stockholm. 446 pp. Prijs \$56.- (inclusief verzending). Te bestellen: International money order (\$56.- óf SEK 400). Gebruik bank code Swift: Swedess 8901-1 4210261-6 dan wel IBAN: SE 3780 0000 0890, ten name van Swedish Society for Nature Protection.

De Europese Zeearenden mogen zich in grote belangstelling van ornithologen verheugen. Regelmatig worden conferenties gehouden waarin de laatste stand van zaken in de diverse landen voor het voetlicht komt, alsmede allerlei aspecten betreffende de ecologie en bescherming. Zo ook in dit geval. Het boek bevat bijdragen over de populatieontwikkeling in Duitsland (368 paren in 2000), Groenland (150-170 territoriale paren), IJsland (verbod op gebruik vergiftigd aas ter bestrijding van vossen leidde tot toename naar 53 territoriale paren in 2002), Schotland (historisch overzicht), Noorwegen (naar schatting 1900-2200 paren in 1999-2000, met herberekening van dieptepunt in 1968 van 700-800 paren), Zweden (dieptepunt van 40 paren rond 1920, naar minimaal 300 territoriale paren in 2000), Denemarken (in 2000 al 6 paren), Polen (ongeveer 1000 adulte en 400 subadulte vogels, plus jaarlijks een aanwas met 400 jongen), Litouwen (22 paren in 1999), Letland (20-25 paren in late 20ste eeuw), Estland (80-90 paren in late 20ste eeuw), Finland (200 paren in 2000), Rusland (2500 paren, waarvan 500 in Europees deel; speciale aandacht voor Kola Schiereiland en NW-Rusland), Oekraïne (80-100 paren in 2000), Donaudelta (190-200 paren in de Pannonische Vlakte, 20-23 langs de beneden Donau en in de delta). Ook de Steller's Zeearend in het zuidelijke deel van de Zee van Okhotsk komt aan bod (434 paren op Sakhalin, 672 in Amur). De overzichten geven bovendien uitgebreid informatie over reproductie, trends, methoden van onderzoek en/of voedsel. Aparte verhalen gaan in op het internationale kleuring-programma, overleving van juveniele en subadulte Finse Zeearenden (1991-99, gebaseerd op kleurringen), dito voor oostelijk Duitsland, leeftijdsopbouw van de Duitse zeearendenpopulatie, dispersiepatronen en overleving van Noorse Zeearenden (radio-telemetrie), herbezetting van het kustgebied in Zweden, overwintering op de Kurillen, sterfteoorzaken in Duitsland en DNA-onderzoek aan twee populatie in Zweden. Tevens is er aandacht voor de invloed van chemicaliën (7 verhalen, onder meer over loodvergiftiging in Duitsland en Oostenrijk), voedsel (6 verhalen) en beschermingsmaatregelen (12 verhalen). Met deze veelzijdigheid is het boek een gedetailleerde en recente bron over Zeearenden in Eurazië. Het is rijkelijk voorzien van grafieken en tabellen (aan cijfers dus geen gebrek), en aparte katerns met kleurenfoto's geven een mooi overzicht van Zeearenden, de landschappen die ze bewonen en de onderzoekers (op een groepsfoto 2 vrouwen op 55 mannen, wat je noemt een scheve sexratio). Een belangwekkend boek.

Jansen J. 2003. Roodpootvalk en vreemde prooikeuze. Limburgse Vogels 13: 55-56.

Adult vrouwtje hield Gierzwaluw in poten (4 juni 2002). Onduidelijk hoe bemachtigd.

Kessel J. van & Wouters P. 2004. Wespendien in de Kempen in 2003. Jaarverslag 2003: 30- 36. Steunpunt Brabant, Werkgroep Roofvogels Nederland.

Op 224 km² werd van 12 juli-18 augustus dagelijks naar Wespendien gekeken, wat 8 territoria opleverde (geschat aantal: 13). Daarin 5 nesten (3 succesvol, met resp. 1x 1 en 2x 2 jongen). Naast grotere bossen werden kleine bosjes in beekdalen als broedplaats gebruikt (wouters-loos@hetnet.nl).

Koffijberg H. 2004. Resultaten roofvogel-telling Flevoland 2003-2004. Grauwe Gors 20(1): 39-40.

Januari-telling leverde in de drie polders 813 Buizerds, 8 Ruigpoten, 3 Zeearenden, 13 Haviken, 23 Sperwers, 1 Smelleken, 73 Toren- en 2 Slechtvalken, 16 Blauwe en 2 Bruine Kieken op.

Koopman E. & Koopman F. 2004. Jaarverslag 2003. Stichting Ooievaarsbuitenstation De Lokkerij, De Schiphorst.

Van 3-19 juni verbleven er twee (een derde zat noordelijker) Vale Gieren rond ooievaarsstation De Lokkerij; ze bestreken een gebied tot 8 km van het station. Meeste activiteiten vonden plaats binnen 2 km (hoogste dichtheid van ooievaars in deze zone). De gieren doodden 28 nestjonge ooievaars en verwonden er 5. Twee natuurlijke ooievaarsnesten begaven het toen er een gier op ging zitten. Ringen of vleugelflappen zijn niet waargenomen (Schiphorsterweg 28, 7966 AC De Schiphorst).

Koopman F. 2004. Vale Gieren *Gyps fulvus* versus Ooievaars *Ciconia ciconia*. Vogeljaar 52: 3-8.

Zie stuk hierboven. In dit verhaal een uitgebreidere beschrijving van de gang van zaken, inclusief gedragsverandering van de Ooievaars bij het verschijnen van de gieren (groepsgewijs optreden). De gieren leken een voorkeur te hebben voor nesten met jongen niet ouder dan 4 weken.

Kruckenhauser L., Haring E., Pinsker W., Riesing M.J., Winkler H., Wink M. & Gamauf A. 2004. Genetic vs. morphological differentiation of Old World buzzards (genus *Buteo*, Accipitridae). *Zoologica Scripta* 33: 197-211.

De genetische variatie van buizerds uit de westelijke Palearctis was gering, wat op gene flow wijst of een incomplete scheiding van de verschillende soortgroepen. De Oost-Palearctische buizerds waren daarentegen duidelijk genetisch van elkaar gescheiden. Kennelijk wordt snelle morfologische differentiatie niet altijd vergezeld door genetische differentiatie van het mitochondriaal genoom (Luise.Kruckenhauser@univie.ac.at).

Laaksonen T., Fargallo J.A., Korpimäki E., Lyytinen S., Valkama J. & Pöyri V. 2004. Year- and sex-dependent effects of experimental brood sex ratio manipulation on fledging condition of Eurasian kestrels. *J. Anim. Ecol.* 73: 342-352.

In Finland werden experimenteel broedsels van Tornenvalken gecreëerd bestaande uit één geslacht; groei van deze jongen werd vergeleken met jongen uit nesten waar beide seksen in voorkwamen (en waar de kleinere mannetjes mogelijk in het nadeel zijn ten opzichte van vrouwtjes). De inspanning van de ouders verschilde niet tussen beide categorieën. In nesten met alleen maar vrouwtjes was de hematocriet-waarde laag in jaren met weinig muizen (hematocriet is een indicator voor conditie en gezondheid); in nesten met gemengde geslachten was die waarde minder laag. Deze resultaten laten zien dat ouders hun inspanning niet aanpassen aan de seksratio in het nest (tokrla@utu.fi).

Langgemach T. & Plücken F. 2003. Seeadler *Haliaeetus albicilla* landet auf fliegendem Segelflugzeug. *Vogelwelt* 124: 157-161.

Adulte Zeearend landt enkele seconden op vleugel van zweefvliegtuig (hoogte 300 m); bespreken nog enkele andere gevallen (onder meer van Steenarend) (torsten.langgemach@lua.brandenburg.de).

Leopold M.F., Bruin C.J.W., Camphuysen C.J., Winter C. & Koks B. 2003. Waarom is de Visarend in Nederland geen zeearend? *Limosa* 76: 129-140.

De kosmopolitische Visarend vangt vis in zoet en zout water, echter niet in Nederland (bijna uitsluitend in zoet water). Waarnemingen op Texel, waar pleisterende Visarenden de keus hadden tussen vissen in de troebele kustwateren (zout) of in de heldere visrijke duinmeren (zoet), lieten zien dat die laatste werden geprefereerd (vermoedelijk vooral jagend op ruisvoorns). In zout water konden alleen harders (grote vissen, vaak zwemmend aan het oppervlak) de Visarenden verleiden tot een duik (Mokbaai), en dan vooral bij rustig weer. In bijlage een overzicht van boven zout water jagende Visarenden in Nederland, de periode van 1947-2000 omvattend (enkele tientallen); het betreft vooral incidentele waarnemingen, met slechts drie zekere gevallen van Visarenden die langere tijd in zout water visten (5 dagen tot enkele weken) (mardik.leopold@wur.nl).

Lukač G., Stipevic M. & Haupt R. 2003. Recent observations on the Griffon Vulture *Gyps fulvus* in the Paklenica National Park (Croatia). *Acrocephalus* 24: 51-59.

In Kroatië werden tussen 1997 en 2001 minimaal 60 Vale Gieren vergiftigd. Na 2000 ontbraken Vale Gieren in de kolonies van de westelijke hellingen van het Velebit gebergte, vermoedelijk als gevolg van de vergiftigingen aan de oostelijke Adriatische kust (sluzba-zastite@paklenica.hr).

Manen W. van 2003. Notes on raptorial birds in Biaowicia Forest (NE-Poland) in 2003. Privately published, Assen. 36 pp. (willemvanmanen@hotmail.com).

Wat een jaartje vrijaf al niet voor interessante kost kan opleveren: met slechts 1 veldseizoen in een ongerept oerbos, omringd door onderzoekers en studenten, haalde Willem veel informatie van biologische betekenis naar boven. In dit overzicht worden Zwarte Ooievaar, Wespendiff, Havik, Buizerd, Schreeuwarend, Boomvalk, Grauwe Klauwier en Klapekster uitputtend behandeld wat betreft broedbiologie, voedselkeus en habitatkeus. Hoe klein de datasets ook zijn, ze vertellen veel over de keuzes die vogels kunnen (en moeten) maken onder extreme leefomstandigheden. Enkele van deze verhalen zijn inmiddels ook in De Takkeling geplaatst, maar wie een groeicurve van Klapeksters wil zien, moet toch echt contact opnemen met Willem. Ook het wespendiffverhaal biedt interessante handvatten in vergelijking met de West-Europese vogels (is de wespenskeuze breder in Polen, hoe is de opeenvolgende timing van wespensoorten, zijn de reproductiecijfers in Polen en Nederland inderdaad gelijk - zoals in 2003 -, is de beschikbaarheid van wespen in Polen gepiektter dan in Nederland of juist niet).

Meyburg B.-U., Meyburg, C., Bělka T., Šreiber O. & Vrana J. 2004. Migration, wintering and breeding of a lesser spotted eagle (*Aquila pomarina*) from Slovakia tracked by satellite. J. Ornithol. 145: 1-7.

In noordelijk Slowakije bezette een mannetje Schreeuwarend 11 jaar achtereen hetzelfde nest, waarbij hij zes maal succesvol een jong grootbracht. Deze vogel werd in 1994 en in 2000-2002 met een satellietzender op de trek gevolgd (gebruik makend van de bekende route naar zuidelijk Afrika). In 2001 spendeerde de vogel 43% van zijn tijd op de broedplaats, 33% in het overwinteringsgebied, de rest op trek (duur najaarstrek 40, 48 en 61 dagen, met gemiddelde dagelijkse trekafstand van 178 km). Grootte van het overwinteringsgebied varieerde van 1666-2269 km² (Zimbabwe, Mozambique, Kruger National Park). Jaarlijks vloog de vogel ongeveer 20.000 km (wwgpb@aol.com).

Oosterhuis R. & Kok J. 2003. Voedselkeuze van Slechtvalken op Griend. Twirre 14: 105-108.

Op Griend werden in april 2001 56 verse prooien (betreffende 9 soorten) verzameld van twee Slechtvalken (man en vrouw). Ze vingden overwegend steltlopers, aangevuld met grote sterns en een enkele kokmeeuw. Onder de steltlopers was de rosse grutto favoriet: talrijk aanwezig en van precies het juiste gewicht. Omdat nauwkeurig bekend was hoeveel vogels van elke prooi-soort op het eiland aanwezig waren, kon tevens het percentage dat werd gevangen worden berekend (het hoogst voor de houtsnip, het laagst voor de talrijke kokmeeuw). (RO, Kluisgat 14, 9732 EM Groningen).

Phukan R. & Nagar L. 2003. Observations of Amur Falcon *Falco amurensis* at Morigaon, Central Assam, India. OBC Bulletin 38: 56.

Van 27 oktober-1 november 2001 werden in Centraal Assam groepen van 1000, 5000 en 17.893 Amoervalken geteld (in het laatste geval: 10.000 in een rechte lijn zittend op hoogspanningsleidingen). De vogels reageerden agressief op andere soorten, waaronder kraaien, spreuwen, mynahs, gieren, ooievaarsachtigen en Zwarte Wouwen. Ze foerageerden boven rijstvelden. Vertrek richting slaappleaatsen vond plaats tussen 14.30 en 16.00 uur; de meerderheid sliep op c. 65 km afstand van de foerageergebieden (rrajphukan@yahoo.co.in).

Quinn J.L. & Cresswell W. 2003. Predator hunting behaviour and prey vulnerability. J. Anim. Ecol. 73: 143-154.

In een model met 5 variabelen (die de mate van kwetsbaarheid van de prooi weergeven) werd nauwkeurig voorspeld of een Sperwer een aanval waagde op groepen tureluurs; de talrijkheid van de prooi voegde daar weinig aan toe (john.quinn@zoo.ac.uk).

Risch M., Looft V. & Ziesemer F. 2004. Alter und Reproduktion weiblicher Habichte (*Accipiter gentilis*) in Schleswig-Holstein - ist Seneszenz nachweisbar? Corax 19: 323-329.

Aan de hand van 919 broedgevallen van Haviken in Noord-Duitsland werden de broedprestaties van vogels met bekende leeftijd (aan hand van ruiveren) bekeken. Het oudste vrouwtje werd minstens 18 jaar. Eerstjaars vrouwtjes, en vrouwtjes ouder dan 10 jaar, leken minder goede

broedprestaties neer te zetten dan de tussenliggende leeftijdsklasse (zichtbaar als een relatief latere start van de eileg en minder jongen per nest). Legbegin correleerde met broedselgrootte, en leeftijd van het vrouwtje met legbegin. Echter, leeftijd correleerde niet meer met broedselgrootte als werd gecorrigeerd voor legbegin. Dit betekent dat legbegin sec de bepalende factor is voor broedselgrootte. Tevens dat individuele vogels, naar gelang hun mogelijkheden, waarschijnlijk in staat zijn hun start van de eileg (en daarmee hun broedselgrootte) aan te passen, en wel zodanig dat ze een optimaal resultaat weten te bereiken. Of daarmee verminderde jongenaanwas bij oudere Haviken als een ouderdomskwaaltje moet worden gezien, is echter geenszins gezegd (markus.risch@debitel.net).

Robin K., Müller J.P., Pachlatko T. & Buchli C. 2004. Das Projekt zur Wiederansiedlung des Bartgeiers in den Alpen ist 25-jährig: Ein Überblick. Ornithol. Beob. 101: 1-18.

Beschrijft uitroeien van Lammergieren in de Alpen, de niet-succesvolle pogingen tot herintroductie met vogels afkomstig uit Rusland en Afghanistan, en de moeizame maar succesvolle poging tot herintroductie met gekweekte vogels. Tot en met 2003 werden 121 in dierentuinen uitgebroede Lammers uitgezet in Oostenrijk, Frankrijk, Italië en Zwitserland. Vanaf 1997 hebben 5 paren en een trio in totaal 15 jongen grootgebracht in het wild. Een uitgekende publiciteitscampagne zorgde ervoor dat het grote publiek de Lammer niet (meer) ziet als een predator maar als een onschuldige aaseter en bottenbreker (klaus.robin@robin-habitat.ch).

Roofvogelwerkgroep Noord-Kennemerlands Duin. 2004. Roofvogelseizoen 2003. Winterkoning 39(1): 38-50.

Overzicht van de roofvogels tussen Wijk aan Zee en Camperduin (1 Wespendif, 24 Haviken, 18 Sperwers, 37 Buizerds, 5 Toren- en 3 Boomvalken), met bespreking per soort en prooijisten voor Havik, Sperwer en Buizerd. Vergiftiging werd bij Schoor vastgesteld. Er is een proefproces gestart om te zien of roofvogelshows (geëntameerd door PWN) niet bij wet verboden moeten worden indien plaatsvindend in buitengebied.

Rutz C. 2004. Breeding season diet of Northern Goshawks *Accipiter gentilis* in the city of Hamburg, Germany. Corax 19: 311-322.

Drie verschillende havikmannetjes werden in Hamburg met zenders telkens 1 jaar gevolgd in 1997-99, en door systematisch prooien te zoeken in het territorium (resp. in park, ziekenhuisterrein en begraafplaats). In totaal werden 324 prooien vastgesteld (25 gewervelde soorten). Stadsduif, ekster en merel waren goed voor 64.5% van alle prooien (59.4% in termen van biomassa). 28% van alle prooien bestond uit juvenielen (voor vogels: zowel nestjongen als pas uitgevlogen jongen). Het gemiddelde prooigewicht bedroeg 247 g. De prooikeus van de stadshaviken werd gekenmerkt door (a) dominantie van slechts enkele prooi-soorten, (b) geringe prooidiversiteit, (c) gering gemiddeld prooigewicht en (d) fors aandeel juvenielen (Christian.Rutz@zoo.ox.ac.uk).

Sliwinski E. 2004. Broedsucces van roofvogels in Noord-Brabant in 2003 (Brabantse roofvogels in kaart gebracht). Jaarverslag 2003 Steunpunt Brabant: 4-23.

Uitgebreide verslaglegging van de activiteiten rond roofvogels in Noord-Brabant, een provincie die inmiddels is uitgegroeid tot één van de best gedekte van Nederland.

Stentjes-ter Stege R. 2004. Roofvogelvervolging en roofvogelonderzoek in Twente. Ficedula 32(4): 35-38.

Over 1995-2003 kwamen 134 incidenten aan het licht, overwegend als vergiftiging maar ook via afschot, klemmen, nestverstoring en vangst (waarvan 85 betrekking hebben op roofvogels) (roeleke@hccnet.nl).

Sundell J., Huitu O., Henttonen H., Kaikusalo A., Korpimäki R., Pietiäinen H., Saurola P. & Hanski I. 2003. Large-scale spatial dynamics of vole populations in Finland revealed by the breeding success of vole-eating avian predators. J. Anim. Ecol. 73: 167-178.

Optreden en lengte van muizencycli verschuiven naar gelang breedtegraad, en zijn al dan niet synchroon in verschillende soorten. Op grote schaal is dit fenomeen echter slecht bekend vanwege problemen bij het meten ervan. In Finland zijn diverse ingangen gekozen om muizencycli op ruimtelijk niveau te beschrijven, waaronder dichtheid van woelmuisen op verschillende locaties

en ringgegevens van muizenetende roofvogels en uilen. Het broedsucces van roofvogels en uilen is afhankelijk van de talrijkheid van woelmuizen (te zien aan aantal geringde jongen). De lengte van de muizenyclus nam toe gaande van zuid naar noord, en van west naar oost. In tegenstelling tot eerdere studies bleek de cyclus echter onregelmatiger te worden naarmate er noordelijker werd gekeken. Fluctuaties in muizenpopulaties waren over honderden km synchroon (vermoed wordt dat dit komt door het gezamenlijke predatie-effect van roofvogels en uilen). Er lijkt een lange-termijn-trend te zijn van toenemende onregelmatigheid in de cycli, het eerst vastgesteld in Noord-Finland (vanaf 1985), daarna in NW-Finland (sinds 1990) en Zuid- en Centraal-Finland (late jaren negentig). Deze studie bevestigt dat voor Noord-Finland; daar is de 4-jaarscyclus vervangen door een 5-jaarscyclus. Zou dat in Nederland ook kunnen spelen? Hier is de 3-jaarscyclus in de jaren tachtig in het ongerede geraakt, heeft die zich hersteld in de jaren negentig (pieken in 1990, 1993, 1996 en 1999), en is de zaak opnieuw ontregeld na 1999 (janne.sundell@helsinki.fi).

Veenendaal J.W. van. 2003. Samenwerking bij natuurhandhaving heeft succes! Politie Dier & Milieu 2003(4): 14-16.

Bespreking van inmiddels alom bekende geval van vergiftiging rond Mackinga, een locatie die jarenlang in een kwade reuk stond vanwege structurele vergiftiging. In 2003 werd uiteindelijk besloten alles op alles te zetten om dit uit te zoeken, vooral nadat telkens opnieuw met parathion bewerkte muizen, mollen en vogels (huismussen, kramsvogel, merel) werden aangetroffen. Middels camera en posten werd al snel een man op heterdaad betrapt bij het uitleggen van twee met parathion vergiftigde mollen. Op zijn erf werd na intensief speuren een met een glasplaat afgedekt gat gevonden waarin een jerrycan met parathion stond. Hoewel de man alles ontdekte, waren er voldoende strafbare feiten op grond waarvan hij kon worden aangepakt. Gezien het feit dat deze persoon jarenlang bezig is geweest met vergifigen (onder meer op een plaats waar kinderen speelden), en de enorme inspanning (logistiek, manuren) die het heeft gekost om hem te betrapten, mogen we hopen dat de veroordeling niet mals zal zijn (informatie: Sipke Dam, coördinator Toezichtkring natuurhandhaving district Heereveen, 058-8807522, 06-54351390).

Wouters P. 2004. Slapende Blauwe Kiekendieven tijdens de winter 2002/2003. Jaarverslag 2003: 48-54. Steunpunt Brabant, WRN.

Tellingen op de Reusselse Moeren (3x, slechts 1 vrouw/juveniel gezien), Landschotse Heide (1-2 vogels, laatste op 19 april) en Cartierheide (maximaal 13 ex.). In de braakballen werd een hoog aandeel vogels gevonden (21-52% op Cartierheide, 11-48% op Landschotse Heide). Tevens gegevens van tellingen in 2001/2002 (woutersloos@hetnet.nl).

Wuczynski A. & Koniczny K. 2003. Low hunting efficiency of a naturally handicapped Common Buzzard (*Buteo buteo*). *Ornis Fennica* 80: 43-47.

Een Buizerd met lamme poot werd enkele uren onderzocht voor wat betreft vangsucces tijdens de jacht, snelheid waarmee een prooi werd opgemerkt, aantal vangpogingen/uur en aantal vangsten/uur; deze uitkomsten werden vergeleken met die van gezonde Buizerds. De Buizerd bleek minder vaak op de grond te foerageren (vaker vanaf zitpost) dan gezonde vogels, ondanks het feit dat grondfoeragerende Buizerds vaker succesvol waren tijdens de jacht. De vogel gebruikte een "goedkope" foerageermethode, die echter niet erg succesvol was. Dit pleit voor de idee dat niet-gezonde vogels waarschijnlijk snel uit een populatie worden gewied. Zie ook: Murza *et al.* 2000, besproken in De Takkeling 8: 246 (a.wuczynski@pwr.wroc.pl).

Zuberogoita I., Martínez J.A., Azkona A., Iraeta A., Castillo I., Alonso R. & Hidalgo S. 2003. Two cases of cooperative breeding in Eurasian Hobbies. *J. Raptor Res.* 37: 342-344.

In Noord-Spanje werden in 2002 onder 41 paren Boomvalk twee trio's opgemerkt. Bij 1 paar ging het om twee mannetjes met 1 vrouwtje; 1 man en de vrouw waren 3 jaar of ouder; het tweede mannetje was een tweedejaars. Het drietal pestte gezamenlijk een Buizerd; ook bij prooiaanbreng door één van de mannetjes was het tweede mannetje aanwezig zonder onderling gedoe. Dit nest was succesvol. Ook bij het tweede paar ging het om twee mannen en een vrouw (gezamenlijk aanvallen van Dwergarend); nest mislukte. Of trio's resulteren in een beter broedresultaat kan met deze kleine steekproef niet worden gezegd (Inigo.zuberogoita@wanadoo.es).

Overzicht van WRN-steunpunten en contactpersonen

Friesland

Herman Dijkman, Schuur 35, 9205 BE Drachten. Tel. 0512-523369, Email: h.dijkman@wolmail.nl
ZO-Friesland: Thijs van Galen, Hobbemastraat 28, 8471 VW Wolvega (0561-614522), thijsvangalen@hotmail.com
Kiekendieven: Romke Kleefstra, Sinnebuorren 34, 8491 EH Akkrum (0566-652881), Email: craneland@wxs.nl

Groningen

Kiekendieven: Ben Koks, Hylkemaheerd 22, 9736 JB Groningen (050-5412646) (www.grauwekiekendief.nl)

Drenthe

Arjan Dekker, Oosterhamrikkade 72, 9714 BG Groningen (050-5797454), Email: dekkerduif@hotmail.com

Overijssel

Jan van Dijk, Mgr. Nolenslaan 19, 8014 AS Zwolle (038-4657050), Email: jwhvdijk@wxs.nl
Twente: Roeleke Steentjes, Marijkestraat 35, 7491 XH Delden (074-3763763), Email: roeleke@hccnet.nl

Gelderland

Rob Vogel, Noorderstraat 63, 6953 CD Dieren (0313-427524, 024-6848153), Email: Rob.Vogel@SOVON.nl
Harry van Diepen, Troelstrastraat 2, 8161 DS Epe (0578-615114, 055-5492510), Email: vandiepen@introweb.nl
Bert Verboog, Molenbelt 67, 7241 JK Lochem (0573-256654/299299), Email: BertVerboog@wxs.nl

Flevopolders

Frank de Roder, Zwartemeerweg 20A, 8307 RP Ens (0527-253040), Email: F.Roder@SBB.Agro.nl
Rob van Swieten, Reeënspoor 73, 3892 VC Zeewolde (036-5224898), Email: r.swieten2@chello.nl

Noord-Brabant

Algemene contacten + Midden-Brabant: Kees Kraneveld, J. Ruysdaelstraat 37, 5143 GL Waalwijk (0416-336499), kraneveld@hotmail.com

Onderzoek + Oost-Brabant (Noord): Edward Sliwinski, Marijkelaan 16, 5342 EM Oss (0412-639612), edward.sliwinski@iftd.fdsct.wau.nl

Oost-Brabant Zuid: Pieter Wouters, Lensheuvel 37, 5541 BA Reussel (0497-643049), woutersloos@hetnet.nl

Westelijk Brabant: Ton Bakker, Gripekeshof 55, 4661 VZ Halsteren (0164-687184), bakker.karman@planet.nl

Vogelasiel Someren, oostelijk Noord-Brabant (0493-493564)

Vogelasiel Zundert, westelijk Noord-Brabant (076-5974165)

Zeeland

Inventarisaties: Henk Castelijns, Marollenoord 10, 4553 CP Philippine (0115-491846)

Vervolg: Ralf Joosse, I. Costenobelstraat 16, 4336 AV Middelburg (0118-633620)

Limburg

Piet Beekers, Overkwartier 14, 6065 CM Montfort (0475-541629)

Werkgroep Roofvogelbescherming Limburg, Jo Erkens, Aldenhofstraat 79, 6191 GS Neerbeek (046-4372839)

(Noord-Limburg) Jos Custers, Venloseweg 61, 5993 PH Maasbree (077-4653574)

Utrecht en Het Gooi

Hanneke Sevink, Einder 31, 3742 ZG Baarn (035-5421019), Email: hannekesevink@freeler.nl

Zuid-Holland

Ton Elzerman, Benedenrijweg 325, 2983 GE Ridderkerk (0180-417154), Email: buteo@planet.nl

(Zuid-Hollandse eilanden, Rotterdam en omgeving, Nieuwe Waterweg Noord)

Rudie Terlouw, Boezemsingel 58, 2831 XS Gouderak. (0182-374346 of 0182-374976)

Noord-Holland

Dook Vlugt, Nassaulaan 8, 1862 EJ Bergen (072-5897778), Email: d.vlugt@hccnet.nl

Algemeen contact politie (roofvogel/vervolg): Henri Madern (0182-389500, 06-55823185)

Roofvogelvervolg Noord-Nederland (tot en met Flevoland): Jan Schipperijn (050-5016683)

Dode roofvogels (alleen gevallen van vervolging): Rob van Swieten, Reeënspoor 73, 3892 VC Zeewolde (036-5224898), Email: r.swieten2@chello.nl

Uitleen roofvogeltonoonstelling: Willie Spieker, Korenbloemstraat 13, 7135 JS Harreveld (0544-374899)

Inhoud De Takkeling 12(2), 2004

- 99 Voorwoord
- 100 Van de ledenadministratie
- 101 Hannah Jansen: Trek van Wespddieven *Pernis apivorus* in Frankrijk in juli 2003
- 103 Edward Sliwinski: Het ringen van Wespddieven *Pernis apivorus*
- 108 Gerard L. Ouweneel: Overwinterende Zeearenden *Haliaeetus albicilla* op de Hoogezandsche Gorzen
- 112 Freek Kalsbeek: Blauwe Kiekendieven *Circus cyaneus* in het Zwanenwater en omgeving in het voorjaar en de vroege zomer van 2003: aanwijzingen voor een broedgeval?
- 116 Hein Verkade: Jachtgedrag van Havik *Accipiter gentilis* in Nieuw-Leeuwenhorst
- 118 Theo van Lent: De Havik *Accipiter gentilis* op de Utrechtse Heuvelrug van 1965-70: broedresultaten, prooiresten en ruiveren
- 145 Lex Tervelde: Bijeneter *Merops apiaster* als prooi voor een Sperwer *Accipiter nisus*
- 147 Tim van Nus: Sperwer *Accipiter nisus* slaat Kauw *Corvus monedula*, en laat zich die door mij niet afpakken
- 150 Oscar Vedder en Arjan L. Dekker: Kan een sperwervrouw *Accipiter nisus* haar nest tegen predatie door een Havik *Accipiter gentilis* verdedigen?
- 156 Wim Temmink: Visetende Buizerd *Buteo buteo*
- 157 Arjan L. Dekker en Alwin Hut: Morfologische afwijkingen bij roofvogels: beschrijving van enkele gevallen
- 163 Gerald L. Ouweneel: Waarnemingen van roofvogels in Ethiopië in herfst 2003
- 168 Oproepen en mededelingen
- 169 Rob G. Bijlsma: Recente roofvogelliteratuur

Contents De Takkeling 12(2), 2004

- 99 Preface
- 100 About membership
- 101 Hannah Jansen: Migration of European Honey-buzzards *Pernis apivorus* in France in July 2003
- 103 Edward Sliwinski: Ringing European-buzzards *Pernis apivorus*
- 108 Gerard L.Ouweneel: Wintering White-tailed Eagles *Haliaeetus albicilla* on the Hoogezandsche Gorzen
- 112 Freek Kalsbeek: Hen Harriers *Circus cyaneus* at/near Zwanenwater in spring and early summer 2003: indicative of breeding?
- 116 Hein Verkade: A hunting Northern Goshawk *Accipiter gentilis* at Nieuw-Leeuwenhorst
- 118 Theo van Lent: The Northern Goshawk *Accipiter gentilis* on the Utrechtse Heuvelrug in 1965- 70: breeding performance, prey choice and moult
- 145 Lex Tervelde: European Bee-eater *Merops apiaster* as prey of a Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus*
- 147 Tim van Nus: Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus* captures Jackdaw *Corvus monedula*, and refuses to let go of it
- 150 Oscar Vedder & Arjan L. Dekker: Can a female Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus* defend her nest against predation by a Northern Goshawk *Accipiter gentilis*?
- 156 Wim Temmink: Common Buzzard *Buteo buteo* scavenges dead fish
- 157 Arjan L. Dekker & Alwin Hut: Some cases of morphological malformations in raptors
- 163 Gerard L. Ouweneel: Birds of prey observed in Ethiopia in autumn 2003
- 168 News and comments
- 169 Rob G. Bijlsma: Recent literature on raptors